

INHOUD

Ter Zake	Afscheid Gerlof van Rheenen	2
Woodbrookers van toen	Mr. A.J.R. Mauritz - pionier van het poldermodel	3
Document	Barchem en het direct-naoorlogse Nederland: invloeden zonneklaar maar niet precies te traceren	6
	Ed. van Cleeff en het 'inconsequente socialisme'	16
	Vrijzinnigen aller aard... verenigt U Van Cleeffs boek over economische ordening opnieuw actueel	20
	Jeugdig elan en rijp beraad in sociologische denktank van de kerk	24
	De wijkgedachte als gemeenschapsidee en hoe dat de kerk goed uitkwam	29
	Oude Egyptenaren dachten al in stadswijken	37
Lezen	Bitter lot voor quaker chocolade-industrie	41
	De rode canon: bouwen en breken	42
	Aanwinsten bibliotheek	43
Barchem	Voor hen die voor het eerst kennismaken met 'Barchem'	44
Nieuw programma 2012	Ethiek, Schoonheid en Eonen Je levensverhaal schrijven Weekendcursus poëzie	46
Colofon		46

Ter Zake

Afscheid Gerlof van Rheenen

Per 1 september heeft Gerlof van Rheenen zijn werkzaamheden als directeur van het Woodbrookershuis beëindigd. Gerlof, die per 1 januari 2006 als directeur aantrad, sluit hiermee een periode af die in deze Ter Zake wat nader wordt belicht.

Bij zijn aantreden was de voornaamste opdracht die hij meekreeg te bezien wat de mogelijkheden zijn om iets te doen aan de versterking van de programmering en de identiteit van het Woodbrookershuis. Dit met de traditie van de vereniging als uitgangspunt, waarbinnen maatschappelijke en individuele vragen, bezinning, persoonlijke ontwikkeling en maatschappijvisie van eminent belang zijn. De gedachte hierbij was dat de identiteit leidend moest zijn in de exploitatie.

Zo werd door het Woodbrookershuis een eigen programma opgebouwd met lezingen op de berg, publieksavonden en retraitebegeleiding. Een sterk profiel zou meer klanten/gasten kunnen trekken. De leuze hierbij was: Het Woodbrookershuis is niet zomaar een conferentiecentrum. Daarvoor is er in het verleden te veel door idealisme opgebouwd. Dit is goed zichtbaar bij de binnenkomst van het huis. Hier hangt een paneel waarop een aantal markante feiten in de geschiedenis van de Woodbrookers zijn weergegeven.

Bij het begin van Gerlofs werkzaamheden was er nog wat onwennigheid binnen de vereniging over deze manier van 'promoten' van het Woodbrookershuis. Dit werd vrij snel opgelost, want toen eenmaal alles goed liep zag men dat het aansloot bij hetgeen de vereniging voorstond. Belangrijk was ook om de Woodbrookers in de directe omgeving bekender te maken, vooral inhoudelijk. Men had hier een ontoereikende beeldvorming. Zo was er een buschauffeur die bij de halte Woodbrookershuis riep: *commune!* Dat beeld is wel veranderd, maar ook hier kan nog meer aandacht aan besteed worden en ligt er nog wel een taak voor de toekomstige directeur.

De economische crisis heeft inmiddels plannen lelijk doorkruist, zoals de modernisering van de slaaphuisjes en de verbetering van de energiehuishouding. Dit was een forse streep door de rekening en voor Gerlof een keerpunt: het doen van investeringen werd moeilijker. Toch moest er iets gebeuren. Kortere lijnen bleken nodig om adequaat beslissingen te kunnen nemen. Als resultaat werd de Stichting Beheer Woodbrookershuis opgericht. Zo werden organisatorische voorwaarden geschapen om overleving mogelijk te maken. Van de nood werd een deugd gemaakt, echter die zichzelf nog wel moet bewijzen, zoals Gerlof treffend verwoordt. Gericht op de toekomst is voor de vereniging een aantal zaken van belang. Alleen het bedienen van de conferentiemarkt is een te wankel basis voor de toekomst. Een volwaardige horecagelegenheid is een goede mogelijkheid als kurk voor het bedrijf. Gerlof had geen ambitie om hier leiding aan te geven. Het Woodbrookershuis blijft bestaan voor de vereniging en haar leden; de stichting zal een financiële bijdrage leveren aan het verenigingswerk. Voorts is de betrokkenheid van de leden van de vereniging van eminent belang. Ondanks de vergrijzing blijven er leden nodig die initiatief nemen en zorgdragen voor een goede samenwerking tussen de vereniging en andere organisaties die affiniteit hebben met de Woodbrookers. Het is van belang om potentiële samenwerking met anderen in kaart te brengen. In 2009 was er al samenwerking met het Tillich Genootschap. Verder zijn al enkele malen leden van de Vereniging Het Spinozahuis in Barchem geweest. Voor volgend jaar is een gezamenlijk initiatief met het Rosenstock-Huussy genootschap voorzien. Ook op andere terreinen is een toekomstvisie nodig om te verwoorden hoe het honderd jaar oude erfgoed geactualiseerd kan worden. Gerlof neemt met weemoed afscheid; hij blijft als verenigingslid voor ons behouden. Gerlof heeft wel de redactie van het Woodbrookers Cahier verlaten. Wij wensen hem een boeiende tijd met andere uitdagingen toe.

(AK/WL)

Mr. A.J.R. Mauritz - pionier van het poldermodel

Een belangrijke schakel tussen Barchem-van-voor-de-oorlog en het georganiseerd sociaal-economisch overleg in Nederland erna, was mr. A.J.R. Mauritz (1904-1989). Mauritz is na zijn studie reeds als twintiger in de sfeer van de belangenbehartiging van de ondernemers werkzaam. Hij sluit in 1969 een veertigjarige loopbaan hierin af, eerst als algemeen secretaris van het in 1920 vanuit het Verbond

Mr. Mauritz: ... jarenlang spin in het web...

van Nederlandsche Werkgevers (VNW) gevormde Centraal Overleg in Arbeidszaken voor Werkgeversverbonden en na 1945 in dezelfde functie van de opvolger: het Centraal Sociaal Werkgeversverbond (CSWV). Beide organisaties hielden zich bezig met sociaal overleg met de organisaties van werknemers, naast de economisch-commerciële belangenbehartiging door het VNW. Voor het CSWV was hij lid van het bestuur van de Stichting van de Arbeid, het overlegorgaan van werkgevers en werknemers. Mauritz was vanaf 1931 lid van de Woodbrookers en nam meerdere malen aan de zakencursus deel.

Deze dubbele betrokkenheid heeft een zekere logica als men de uitlatingen in de jaren dertig van de vooraanstaande Rotterdamse havenwerkgever J.Ph. Backx in aanmerking neemt. Hij noemt het VNW ‘doortrokken van het engste groepsbelang, uitgesproken materialistisch-economisch’.

Backx hoopt dat zich in de werkgeversorganisatie nog eens een kern zal vormen van verlichte ondernemers zoals hij te Barchem aantrof, ‘die het verbond kunnen transformeren tot een lichaam van niet-louter defensieve aard’. Nu zijn van Mauritz niet zulke krachtige uitspraken opgetekend – een functionaris moet meer op z’n woorden letten dan een onverschrokken Rotterdamse ondernemer – maar dat hij in Barchem bleef komen duidt op zijn instemming met de koers daar. Van die sociale instelling werd na de oorlog ook blijk gegeven in het orgaan van het CSWV, waar Mauritz als algemeen secretaris direct zeggenschap had over de inhoud van het blad. Het is dan ook geen toeval dat in die periode zoveel Barchem-achtige onderwerpen werden behandeld. Kennelijk stuitte dat op geen enkel bezwaar bij het bestuur en bij de eerste CSWV-voorzitter mr. D.U. Stikker. Deze was weliswaar liberaal, maar niet een man van het onbegrensde marktdenken en open voor een vooruitstrevende sociale politiek die ook een verdergaande economische ordening kon inhouden. In het CSWV ontmoetten elkaar in 1947 de prominenten van de vooroorlogse zakencursus: in het bestuur ir. A.H. Ingen Housz als Hoogovendirecteur namens de Metaalbond, dr. J.Ph. Backx namens de Scheepvaartvereniging Zuid en op het secretariaat mr. Mauritz. Zij kregen te maken met hun collega-Woodbrooker en ‘zakencursist’ de spijsoliefabrikant drs T.J. Twijnstra uit Utrecht, die tussen 1948 en 1959 voorzitter van het Verbond van Nederlandse Werkgevers (VNW) was. CSWV en VNW gingen in 1967 samen in het Verbond van Nederlandse Ondernemingen (VNO), waar Mauritz de laatste twee jaar van zijn beroepsleven als algemeen secretaris werkzaam was. Terug naar de jaren veertig. Wat publiceerde het CSWV-blad nu zoal op sociaal gebied? Opvallend is de aandacht voor de jeugd. In de eerste jaren na de oorlog is er continu aandacht voor de volkshogeschole. Er worden leergangen aangekondigd in de redactionele kolommen, compleet met programma. Ook wordt melding gemaakt van ‘bedrijfskampen’ van de Oecumenische Jeugdraad. Op de jaarvergadering van het

CSWV in 1948 zijn er twee inleidingen over de woningbouw en spreekt dr. P. Fagel, secretaris van de Hervormde Jeugdraad over het jeugdwerk. Zijn optreden hangt kennelijk samen met een actie voor ‘massajeugdwerk’ die de werkgevers hebben ondernomen. De hand van Mauritz laat zich hier gemakkelijk herkennen, want hij was het die tien jaar eerder in Barchem het pleidooi voerde voor een samengaan van de verschillende vrijzinnig-christelijke groepen in ons land. In het bestuur was een man als Ingen Housz zeer betrokken op kerkelijk werk, remonstrant en oecumenisch, in de industriële IJmond. In die lijn ligt ook dat bijeenkomsten van de Arbeidersgemeenschap in Bentveld in het CSWV-blad werden aangekondigd. Aan een van die aankondigingen valt bijvoorbeeld te ontleen dat Backx in 1949 in Bentveld een inleiding hield over ‘wantrouwen’ in het bedrijfsleven. Verder ontving De Vonk, het zogeheten buitenbedrijf van de Barchembeweging in Noordwijkerhout, ondersteuning van het CSWV.

In 1949 was er in het blad aandacht voor het boek van dr. J.C.C. Rupp over De sociaal-economische boodschap der protestantse kerken. Ook Rupp was een man van ‘kerk en industrie’, een econoom die in de belangenbehartiging van de werkgevers had gewerkt en in andere organisaties een collega van Mauritz kan worden genoemd. In toenemende mate ging Rupp zich toeleggen op sociale ethiek en de ethiek van het leiding geven en daarin sloot hij naadloos aan op de geest van de zakencursus, hoewel niet is vast te stellen of hij daar ooit aan heeft deelgenomen. Dat kan wel bij de econoom Ed. van Cleeff, voor de oorlog spraakmakend in Barchem, na de oorlog mede op Kerk en Wereld in Driebergen, naast zijn werk op het Centraal Planbureau. Over hem meer elders in dit nummer. In de periode 1948-1955 werd door Kerk en Wereld elk jaar een economenconferentie gehouden, waarvan het Barchem-model werd aangedragen door mannen als Banning en Van Cleeff. Ook de deelnemers in Driebergen verbond interesse voor de ethiek van het economisch leven, twintig jaar eerder door de Woodbrookers nog ‘de moraal in het zakendoen’

genoemd. Niet alleen ondernemers kwamen naar Driebergen maar ook allerlei functionarissen uit werkgevers- en werknemerskringen alsmede vrije beroepers. Een overeenkomstig breed spectrum aan onderwerpen werd behandeld waarop men zich als christen wilde bezinnen. Voor een confessioneel neutrale organisatie als het CSWV echter geen bezwaar om deze conferenties ruim aan te kondigen. Veel later zou de christelijke werkgeversorganisatie NCW na de fusie met het VNO de aandacht voor bezinning op diepere vragen voortzetten.

Remmende voorsprong

Intussen bieden de economenconferenties op Kerk en Wereld een fraai voorbeeld van de werking van de ‘wet van de remmende voorsprong’. Immers als het werk van een pionier elders wordt overgenomen en doorontwikkeld, blijft de pionier allicht ontuchtend en verweesd achter. Want wat was het geval? Barchem ging na het herstel van de oorlog ook weer een zakencursus (in 1950) organiseren, en in 1955 en ’57 nog eens, maar liefst twee per jaar. Maar dat liep op een teleurstelling uit. Soms moesten cursussen geheel vervallen en de vooroorlogse kwaliteit was verdwenen. Lindeboom citeert hierover het een en ander van dr. W. Knoppers, voorzitter in de jaren vijftig, uit een bestuursvergadering in 1954. Knoppers wees erop hoe velen nu in de oecumenische beweging een plaats hebben gevonden die vroeger met verwante aspiraties naar Barchem kwamen. ‘De geestelijke stemming is meer tot pessimisme en daarmee tot een zekere mate van defaitisme en neutralisme geneigd dan tevoren, de onkerkelijkheid is toegenomen en daarmee het contact met godsdienstig-geestelijk leven geringer. En toch heeft Barchem daardoor juist te meer zijn taak als vertrouwensrelatie, als plaats van ontmoeting tussen kerkelijk en buitenkerkelijk leven, in openheid voor de wereld. Maar hoeveel moeilijker is dit geworden. Kwam vroeger een geestelijke elite naar Barchem, die er nu minder sterk vertegenwoordigd is, thans komen de zoekenden en ontevreden; zag men

vroeger op de zakencursussen leidende figuren uit de industrie en de intellectuelen op leidende posten, nu is dit in mindere mate het geval.’

Dat juist de ondernemers het in toenemende mate lieten afweten, heeft Barchem zeer verdriet, want het vrijplaatsoverleg van de direct verantwoordelijken was een ‘spécialité de la maison’, zoals uit het Woodbrookers Cahier 1 uit mei 2009 wel is gebleken. Één van die ondernemers willen wij tot slot noemen, namelijk de Delftse machinefabrikant ir. S.H. Stoffel, voor de oorlog actief in Barchem, die in 1950 in het CSWV-blad schreef over een conferentie van de International Labour Organisation ILO in Genève, waar hij de Nederlandse werkgevers vertegenwoordigde. Ook hier dus de hand van Mauritz.

(WL)

Literatuur

Maarten van der Linde, *Werkelijk, ik kan alles (over hervormd kerkelijk-maatschappelijk werk 1945-1966)*, Uitg. Boekencentrum (1995)

J. Lindeboom, *Geschiedenis van de Barchem-beweging 1908-1958*

Wouter Lookman, *Woodbrookers Cahier over de zakencursus*

Barchem en het direct naoorlogse Nederland

Invloeden zonneklaar maar niet precies te traceren

Hoe de vorming en het eerste functioneren van de Stichting van de Arbeid, het direct-naoorlogse overlegorgaan van werkgevers en werknemers, zich verhoudt tot wat wij kunnen aanduiden als ‘de geest van Barchem’, tot uitdrukking komend in de Nederlandse Volksbeweging, is een gecompliceerde kwestie. De invloed is zonneklaar maar niet precies te traceren. Een heldere ideologische tegenstelling wordt verzacht door de uitgangspunten van de opponenten, die elkaar soms lijken te naderen om zich daarna weer te verwijderen. Persoonlijke animositeit en streven naar macht spelen een rol, maar als het daarbij was gebleven, zou het nauwelijks een onderzoek waard zijn. Een voorbeeld bij wijze van ‘collage’ over Barchem en het direct-naoorlogse Nederland.

Wij beginnen bij ‘de geest van Barchem’ in economisch-politieke zin, gevormd als die is door het samenkomen van links-liberaal en religieus-socialistisch streven. Het is zinvol om de aanduiding van die stromingen nader te bekijken. Eerst links-liberaal. Meestal wordt dat zo gelezen dat je het liberalisme hebt en dat er dan enige ‘verzachting’ optreedt door dat voorvoegsel links, waarmee dan bijvoorbeeld marktfundamentalistische opvattingen worden gedempt. Je kunt echter ook omgekeerd lezen: links van politieke gezindheid, maar de nadruk leggend op het veiligstellen van vrijheid in liberale zin. Linkse politieke gezindheid houdt steeds in: oog hebben voor de noodzaak van ordening en planning met de bedoeling de persoonlijke vrijheid, die bijvoorbeeld door ongeremd markthandelen bedreigd kan worden, te garanderen. Dat het in de negentiende eeuw opgekomen links-liberalisme, in sommige

landen gedragen door partijen die zich ‘radicaal’ noemen, van deze geest is beziel, daarvan getuigen liberale hervormers her en der. In Nederland de vrijzinnig-democraten, in Duitsland links-liberalen als Friedrich Naumann en Walther Rathenau. Met name Rathenau heeft vergaande ideeën geuit over ordening en planning van het economisch leven, ideeën die het vooroorlogse Barchem danig hebben beïnvloed.

Dat het links-liberalen bij hun voorstellen tot ordening gaat om de vrijheid van het individu, brengt ze dicht in de buurt van die vormen van socialisme die zich hebben afgewend van het onversneden marxisme en varianten hebben geïntroduceerd als religieus-, personalistisch- en cultuursocialisme. In België had je in de jaren twintig en dertig de invloedrijke Hendrik de Man, in Nederland Jacques de Kadt, die een cultuursocialisme ontwikkelden. Als men bij cultuur niet alleen aan kunst denkt maar, boven materieel egoïsme uit, aan een kritische ordening en het op-elkaar-afstemmen van maatschappelijke organen, inclusief het ontwikkelen van instanties voor planning, dan zijn ook de met Barchem verbonden denkers als Willem Banning en Ed. van Cleeff cultuursocialisten te noemen. Met name verwante geesten als Van Cleeff en De Kadt laten er geen misverstand over bestaan dat hun pleidooien voor ordening en planning bedoeld zijn ter vergroting, en juist niet ter inperking, van de individuele vrijheid. Dat Banning later sprak over een te realiseren ‘rechtsorde van de arbeid’ ligt in dezelfde lijn.

Hiermee wordt dus ook duidelijk dat Barchem de (vrij)plaats kon worden voor de ontmoeting van links-liberalen en cultuursocialisten. De vrijplaatsfunctie was van belang om een graad van onbevangenheid en ongedwongen omgang te bereiken die in de jaren twintig en dertig niet onmiddellijk voorhanden was. Want gevoeligheden tussen de burgerlijke- en de arbeidersklasse waren er legio. De politieke intenties konden dan wel naar elkaar onderweg zijn, maar de standsverschillen waren nog scherp en voor je het wist verduisterden die de groeiende principiële toenadering. Banning heeft er openhartig van

getuigd hoezeer hij als arbeidersjongen bij de Woodbrookers èn persoonlijk begrip heeft ontwikkeld voor de vertegenwoordigers van de burgerij, als zij optraden als directeuren-eigenaren van bedrijven tijdens de zakencursussen, èn als politici/wetenschappers van links-liberale snit. Zo alleen kan ook een uitspraak van Banning worden begrepen dat 'Barchem Barchem niet meer zou zijn als het socialistisch was'.

Door het politieke lot werden Banning en de vrijzinnig-democraat W. Schermerhorn de exponenten van de cultuursocialistische en links-liberale ontmoeting. Zij leerden elkaar als Woodbrookers tijdens de zakencursussen kennen, de theoloog-socioloog, en de pionier van de luchtkartering, Delfts ingenieur en hoogleraar. Wat meehielp is dat vrijzinnig-democraten en religieus-socialisten zeer overwegend vrijzinnig-protestant waren, de liberalen doorgaans remonstrant, de socialisten hervormd.

Het politieke lot dat Banning en Schermerhorn trof was de internering in het gijzelaarskamp Sint Michielsgestel, waar zij terechtkwamen met tal van andere geestverwanten als Max Kohnstamm, de latere minister van Financiën Piet Lieftinck, diens voorganger P.J. Oud, de theoloog Hendrik Kraemer en niet te vergeten Willem Drees. Door de, vergeleken met een concentratiekamp, behoorlijke levensomstandigheden in Gestel, kon zich een intensieve gedachtewisseling tussen de geïnterneerden ontwikkelen. Hieruit is de Nederlandse Volksbeweging (NVB), direct na de bevrijding, voortgekomen, waarop het doorslaggevend stempel is gedrukt door de voorzitters Schermerhorn en Banning.

Progressieve Nederlandse Volksbeweging

De NVB bedoelde geen politieke partij te zijn, maar wenste in de formulering van Drees 'stuwend werken in progressieve richting en richtlijnen ontwerpen voor een breed opbouwplan voor de naoorlogse jaren'. En dat 'gevoed uit de levende bronnen van Christendom en Humanisme, die steeds onze volkskracht hebben gestempeld'. Fundamenteel in deze vernieu-

wingswil behoort te zijn 'de eerbied en verantwoordelijkheid voor de mens, die slechts in dienst van een hechte, rechtvaardige en bezielde gemeenschap tot ontplooiing komt: personalistisch socialisme'.

Wij zien bij Drees hoe de volksbewegers de economie wilden inrichten:

- Rechtvaardige voorziening in de redelijke behoeften van allen vereist planmatige voortbrenging. Dat vergt: doelbewuste leiding van voortbrenging en verdeling volgens nationaal plan, gericht op volkswelvaart en dus op bestaanszekerheid voor allen. De overheid geeft (hiertoe) krachtig leiding aan productie en verdeling door het verstrekken van bindende richtlijnen aan het bedrijfsleven inzake productie en financiering en, waar nodig, door handhaving van een stelsel van prijsvorming en prijsbeheersing. In algemene zin is de Nederlandse Volksbeweging niet uit op nationalisatie. 'Bedrijfsorganen' moeten het doen, de overheid leidt en controleert. En dat kan doordat bijvoorbeeld 'particuliere monopolieposities en machtsaanmatiging van personen, groepen of standen dienen te worden gebroken'. Alle economische vrijheden als vestigingsvrijheid, particulier initiatief, winststreven, eigendomsrecht en -gebruik enz. vinden hun beperking in het algemeen welzijn. Wenselijkheid van socialisatie moet van geval tot geval aan de hand van de sociaal-economische doelmatigheid worden beoordeeld.

- Bij het geld- en kredietwezen duikt het begrip 'beheersing door de overheid' op: 'socialisatie van de circulatiebank, alsmede, indien voor het doel noodzakelijk, ook van andere banken en kredietinstellingen'. Maar ook: 'Onderwerping aan directe overheidsregelingen, d.w.z. socialisatie van de beschikkingsmacht en, indien nodig, van de eigendom van alle mijnen, energiebedrijven, grote transportondernemingen, grondstof-fenkartels, grote bouwondernemingen, e.d.'

Ten slotte, ter illustratie, drie punten die wat meer in de individuele sfeer liggen:

- Drastische beperking van arbeidsloos inkomen, voor zover

dit niet voortvloeit uit sociale verzekering of in enigerlei vorm als ‘uitgesteld loon’ genoten wordt.

- Bestrijding van speculaties die geen productieve waarde hebben en beperking van dividenden en tantièmes.
- Invoering van een sterk progressieve verhoging van het successierecht met herziening van het erfrecht.

Tot zover enkele grepen uit het economische program van de Nederlandse Volksbeweging. Drees herinnert er in zijn behandeling van dit program fijntjes aan dat het met de handtekeningen is ondersteund door enkele liberalen uit de VVD, namelijk de latere staatssecretaris mr. W.H. Fockema Andreae en de liberale senator H.D. Louwes, de Groningse herenboer, in de jaren vijftig voorzitter van het Landbouwschap, en voor de oorlog Woodbrooker en organisator van de plattelands-cursussen in Barchem, de groene versie van de zakencursus. Secretaris van de Nederlandse Volksbeweging was de econoom J.G. van der Ploeg, in de jaren tachtig voor de Partij van de Arbeid wethouder in Rotterdam voor stadsvernieuwing. Hij was in de secretarisfunctie de opvolger van een andere, later bekende Rotterdamse PvdA-er: burgemeester W. Thomassen. Het is ook in sterke mate vanuit de NVB dat de Partij van de Arbeid is voortgekomen. Immers, de PvdA was de voortzetting van de socialistische SDAP, de Vrijzinnig-Democratische Bond, progressieven uit de Christelijk-Historische Unie en enkele christelijke splintergroepen die opteeden voor ‘de doorbraak’. En dat leidde weer tot het eerste naoorlogse kabinet in een bevrijd land, van juni 1945 tot juli 1946, dat van Schermerhorn/ Drees als respectievelijk minister-president en minister van Sociale Zaken. Verder zaten er KVP-ers in, een ARP-er en enkele partijlozen.

Stichting van de Arbeid wil eigen positie

Terzijde van NVB en PvdA werd direct na de bevrijding de Stichting van de Arbeid opgericht als overlegorgaan van werkgevers en werknemers. De eerste voorzitter van de Stichting werd mr. D.U. Stikker, Groninger bankierszoon, zelf ook

bankier, later bierbrouwer bij Heineken en als werkgeversvoorman actief, nog weer later politicus (VVD) en secretaris-generaal van de Navo. Stickers belangrijkste medevoorzitter in de Stichting werd E. Kupers, voorzitter van de arbeidersvakcentrale NVV, voorloper van de FNV. Vanuit de boeren (Koninklijk Nederlands Landbouwcomité) trad de al eerder genoemde H.D. Louwes aan. Omdat Stikker zo’n sterk stemmel op het eerste optreden van de Stichting van de Arbeid heeft gedrukt, is het zinvol iets langer bij zijn persoon stil te staan. Dan blijkt om te beginnen dat Stikker allerminst de liberale diehard was waarvoor sommigen hem hebben gehouden vanwege zijn latere rol in de VVD. Des te merkwaardiger komt ons dan ook voor de heftigheid van zijn verzet tegen de sfeer en ideeën van de Nederlandse Volksbeweging, de vorming van de Partij van de Arbeid en het optreden gedurende een jaar van het kabinet-Schermerhorn/Drees.

Dat Stikker geen fanatieke liberaal was, blijkt uit zijn instemming met de New Deal van president Roosevelt in de Verenigde Staten, die een krachtig overheidsoptreden tegen de economische crisis van de jaren dertig voorstaat. Voor Nederland acht Stikker in die tijd het vasthouden aan de gouden standaard met de ‘aanpassingspolitiek’ van Colijn en minister van Financiën P.J. Oud (nota bene een vrijzinnig-democraat) onjuist. Bij Heineken houdt Stikker zich met sociaal beleid bezig. Vlak voor de oorlog wordt hij op basis daarvan gevraagd om leiding te geven aan het Centraal Overleg in Arbeidszaken voor Werkgeversbonden, in welke functie hij als secretaris van dit overlegorgaan mr. A.J.R. Mauritz aantreft. Hier, en later bij het Centraal Sociaal Werkgeversverbond en in de Stichting van de Arbeid, zou hij intensief met Mauritz samenwerken. Mauritz was vanaf 1931 lid van de Woodbrookers, nam deel aan de zakencursussen in Barchem, en bepaalde in sterke mate het karakter en optreden van het naoorlogse CSWV. Uit een apart aan hem gewijd artikel blijkt zijn invloed op de programmering van jaarvergaderingen en op de inhoud van het CSWV-blad. Mauritz was voorzitter van

de Looncommissie van de werkgevers en als zodanig eerste onderhandelaar. Hoewel jurist schreef hij al voor de oorlog regelmatig in het vakblad De Economist. Hij is gevraagd als hoogleraar maar gaf de voorkeur aan het onderhandelingscircuit. Men moet aannemen dat het tussen mannen als Stikker en Mauritz, die zozeer op elkaar waren aangewezen, betrekkelijk harmonisch is toegegaan. Zij zullen elkaar gevonden hebben in een zekere gematigdheid.

Stikker keek vooruit

Om met het oog op de oorlogssituatie en de tijd na de oorlog, die ooit zou aanbreken, werkgevers en werknemers gericht te laten optreden werd vanuit de werkgeverswereld de Stichting van de Arbeid voorbereid. Het Centraal Overleg in Arbeidszaken werd te vrijblijvend geacht. Dat werd omgevormd tot het Centraal Sociaal Werkgeversverbond en het CSWV werd de participant in de Stichting van de Arbeid. Staan werkgeversvoorzitters nogal eens in een reuk van defensief optreden, met Stikker, en aan zijn zijde Mauritz, was dat zeker niet het geval. Hij keek vooruit en bezon zich op de situatie van de brede lagen van de bevolking, getekend door oorlog. Om te beginnen achtte hij herstel van de oude binnenlandspolitieke verhoudingen ongewenst. 'Dat riekt allemaal weer naar compromis en politiek gekonkel', aldus Stikker, 'maar zolang er in ons land niet een nieuwe figuur opstaat, die persoonlijk in een links georiënteerde politiek het geheel kan binden, dan ziet het er weinig hoopvol uit.' Dat zegt overigens een man die ook kort na de oorlog nog partijloos was. 'Het roestoud liberalisme uit mijn jeugd was ik reeds lang ontgroeid, de steeds kritiserende en dikwijls negatieve houding, die de liberale staatspartij voor de oorlog aannam, had bij mij geen weerklank gevonden. Na de oorlog vertegenwoordigde zij nog steeds bepaalde economische en sociale denkbeelden die ik uit de tijd vond.'

Volgens Marnix Westers in zijn boek over Stikker en het naoorlogse liberalisme bepleitte deze een generatiewisseling

Werkgevers 'in bedrijf' - hier het samengaan van twee van hun organisaties in het VNO (1967)

die een afscheid betekende van de 'oude' mannen uit de jaren dertig en in zoverre een doorbraak dat de nieuw optredenden niet vast zouden zitten in de oude zuilen. Westers schrijft dat uit het pleidooi voor een 'links georiënteerde politiek' niet kan worden afgeleid dat Stikker er socialistische ideeën op nahield. Ter illustratie verwijst Westers naar Stickers afwijzing van de medezeggenschap van de arbeiders. Nee, de term 'links' moet eerder worden gezien in het licht van de politieke verhoudingen van voor de Tweede Wereldoorlog, toen rechts en links correspondeerden met confessioneel en niet-confessioneel. Met zijn gebruik van het woord 'links' bepleitte Stikker een vooruitstrevende politiek, die wezenlijke vernieuwingen mogelijk zou maken.

Toch is het niet eenvoudig om een helder beeld te verkrijgen van waar Stikker politiek-economisch voor stond. Zijn afwijzing van het 'roestoud' liberalisme van zijn jeugd betekent dat Stikker geen laissez-faire liberaal was. Maar liberaal was hij wel in die zin dat voorrang diende te worden gegeven aan de vrije maatschappelijke krachten. Zo moesten werkgevers en werknemers via de Stichting van de Arbeid tot een dialoog komen. De overheid zou zich hier terughoudend moeten

opstellen en zich beperken tot een voorwaarden scheppende taak. Maar bij het optreden van sociale spanningen, gemakkelijk denkbaar in oorlogs- en crisistijd, was er wel degelijk de opdracht voor de centrale overheid om orde op zaken te stellen. Westers signaleert dat Stikker bepaalde corporatieve gedachten aanhing, zoals een gedwongen organisatie op sociaal gebied. Hij citeert daartoe met één lange zin Stikker als volgt: ‘Zoolang nu enerzijds er een volkomen centralisatie van wetgeving bij de Staat blijft en anderzijds ons kiesrecht alleen maar het individu kent en geen rekening houdt met de organismen, zoo economisch, sociaal, cultureel als wat men verder nog wil noemen, die ons maatschappelijk leven toch zo belangrijk beïnvloeden, zoolang kan men de grieven tegen de onjuiste consequenties van onze democratische staatsvorm niet weerleggen.’ Als dit al tot een corporatief stelsel zou moeten leiden, dan zeker niet van bovenaf opgelegd zoals in autocratische en dictatoriale regimens als in Portugal en Italië toen. Volgens Stikker konden het bestaande kiesrecht en de centralisatie van wetgeving ertoe leiden dat de ‘werkelijk deskundigen’ aan politiek en wetgeving geen deel hadden. Een wijziging waardoor een deel van die politiek en die wetgeving in handen van deskundigen wordt gelegd, zou wenselijk zijn. Volgens Westers’ boek was Stikker in de aanloop naar de Stichting van de Arbeid sterk (onder)scheidend bezig. Op politiek, wetgevend, vlak wilde hij een splitsing tussen een Politieke en een Corporatieve Kamer, welke laatste dan door ‘erkende organisaties’ moesten worden aangewezen. Verder beoogde hij onderscheid tussen sociale en economische organisatie. Uitgaande van decentralisatie van wetgeving en rekening houdend met een organisch kiesrecht kwam Stikker allereerst tot een splitsing van economische en sociale zaken. Deze splitsing zou ‘bovenbouw’ en ‘onderbouw’ moeten betreffen: van departementen en overlegorganen tot de bedrijven zelf. Stikker zag deze deling van verantwoordelijkheden – die ook voor de werkgeversorganisaties moest gelden – als een absolute noodzaak. Er is zo een sterke overeenkomst met het voorontwerp

van wet op de Sociale Kamer van april 1940, waarin werkgevers en werknemers hun belangen op het gebied van de arbeid zouden kunnen regelen.

De Stichting geproclameerd

Terwijl de geallieerde troepen op 5 mei 1945 Amsterdam binnentrokken, zat Stikker gebogen over de tekst voor de proclamatie van de Stichting van de Arbeid. Hij miste de feestvreugde, schreef hij in zijn memoires, maar had de voldoening dat de oproep ‘Aan de werkgevers en werknemers van Nederland’ twee dagen later overal in het land te lezen was. Hij zou de kar van de Stichting, in het begin vooral met NVV-voorzitter Kupers trekken. Deze was lid van de SDAP-fractie in de Tweede Kamer, terwijl de gematigde liberaal Stikker als onafhankelijk lid in de Eerste Kamer zat. Hoewel geen partijman wordt hij later bij de oprichting van de VVD betrokken, waarvan hij de eerste voorzitter wordt.

In zijn beschrijving van vijftig jaar geschiedenis van de Stichting van de Arbeid signaleert Maarten van Bottenburg dat de Stichting erin slaagde om al vanaf de zomer van 1945 het meest gezaghebbende adviesorgaan op het gebied van de arbeidsverhoudingen te worden. De jarenlange periode van geleide loonpolitiek na de oorlog is ondenkbaar zonder de Stichting van de Arbeid. Maar dat kon alleen tegen de achtergrond om zo snel mogelijk zoveel mogelijk werk te creëren, want in Stickers termen: de massa moet van de straat af, moet werken, er moet rust zijn, wat het ook koste! Vandaar de centrale leus van het Stichtingsmanifest: Aan den Arbeid! Wij lijken hier ook niet ver af te zijn van Bannings ‘rechtsorde van de arbeid’.

Van Bottenburg schrijft dat, ondanks de invloed, het functioneren van de Stichting toch achterbleef bij de pretenties die men voerde. ‘De Stichting wilde niet alleen het meest gezaghebbende adviesorgaan worden op het gebied van de arbeidsverhoudingen in de meest ruime zin, van het vaststellen van cao’s via het regelen van bijvoorbeeld vakantiedagen tot en

met het hele gebied der sociale verzekeringen; ze wilde ook de instantie worden die al deze regelingen dwingend aan het bedrijfsleven zou kunnen opleggen. Sterker nog: de Stichting streefde ernaar om de overheid te verdrijven uit alle regelingen rond het bedrijfsleven. Dat laatste is niet gebeurd; meer dan een adviesorgaan is de Stichting van de Arbeid nooit geworden.

‘Volgens haar statuten zou de Stichting van de Arbeid bovendien de top moeten worden van een strikt hiërarchisch geheel van verenigingen van werkgevers en werknemers. Volgens de letter van de statuten zou de Stichting nagenoeg totale zeggenschap krijgen over alle aangesloten vakbonden. Van dit alles is niets terechtgekomen; de Stichting heeft zelfs nooit geprobeerd om de bevoegdheden die ze zichzelf in de statuten toerekende, daadwerkelijk op te eisen.

‘Wel hebben de zeer hiërarchische opbouw van de Stichting en haar aanspraak op verstrekkende verordenende bevoegdheden veel weerstand opgeroepen bij juristen en ambtenaren. Beide aspecten hebben de erkenning van de Stichting vertraagd; sterker nog: tot een onvoorwaardelijke erkenning door de overheid is het eigenlijk nooit gekomen.’

De Stichting bekritiseerd

Van Bottenburg geeft een voorbeeld door een der critici te citeren. Het gaat om een anonieme tekst van vroege datum, namelijk 9 mei 1945, maar die volgens hem afkomstig is van de toen grootste autoriteit op het gebied van het Nederlandse arbeidsrecht, prof. mr. M.G. Levenbach. Alleen de verhouding van de Stichting van de Arbeid tot de overheid wordt op de korrel genomen. Levenbach meent dat de voorgestelde opzet van de Stichting ‘zeer autocratisch’ is, en dat er sprake is van ‘machtsconcentratie bij enkelen’. Levenbach schrijft dit toe aan ‘den zwakke stee van deze hele privaatrechtelijke constructie als zodanig’. Behoudt men die privaatrechtelijke constructie, dan is het volgens Levenbach noodzakelijk in ieder geval een sterke inmenging van het gezag van de algemene overheid in te vlechten. Want: ‘de Stichting, werkelijk de bevoegdheden bezit-

tende, die volgens de statuten gewenst worden, zou zonder stevige inmenging van de Centrale Overheid een Staat in de Staat kunnen worden.’ Dergelijke kritiek kan verschillende bronnen hebben. Als wij in dit geval afzien van vijandigheid van personen, dan blijven er drie oorsprongen over, die elkaar trouwens niet uitsluiten.

De eerste is dat een onafhankelijke geleerde zijn bezwaren geargumenteed uiteenzet op een wijze die de wetenschap past. De tweede is dat de kritiek voortkomt uit een qua ideologie verschillend wereldbeeld. En de derde: dat het deel uitmaken van een organisatie die qua doel en werkwijze concurrerend is, het oordeel (mede) bepaalt. Over de tweede mogelijke aanleiding komen wij nog te spreken omdat deze tot de centrale oogmerken van deze verkenning behoort. Blijft over nummer 1, met de kanttekening dat de derde aanleiding kan meespelen, want Levenbach heeft in de vroeg-naoorlogse tijd deel uitgemaakt van het College van Rijksbemiddelaars.

Rijksbemiddelaars concurrent of collega?

Nu gaat het veel te ver om het College van Rijksbemiddelaars tot een concurrent van de Stichting van de Arbeid uit te roepen. Lange tijd en in de meeste gevallen werd er harmonieus samengewerkt omdat de doelstelling van de beheersing van de lonen spoorde. Echter heel in het begin is er bij Stikker, die zich als de personificatie van de Stichting zag, danige irritatie over de

Stickers Sighting: Aan den Arbeid!

herleving van het instituut van de Rijksbemiddelaars, ook met een nieuwe doelstelling. De Rijksbemiddelaars hadden voor de oorlog de functie die hun naam recht doet (meer dan de rijks-*beknibbelaars* die ze volgens Albeda zijn geworden): die van bemiddelaars bij arbeidsconflicten. Onder de Duitse bezetting werd hun regionale bevoegdheid gecentraliseerd en verlegd naar de loonontwikkeling. Dit was overigens van korte duur, want het college werd al in 1942 buiten werking gesteld. Vandaar dat Stikker als door een adder gebeten reageerde toen hij van de nog in Londen zetelende Nederlandse regering vernam dat deze de Rijksbemiddelaars nieuw leven wilde inblazen en wel met de van de Duitsers afkomstige taak bij de loonvorming. Dat nu zou voorbehouden moeten zijn aan de Stichting van de Arbeid. 'Er is geen sprake van dat deze vorm door werkgevers of werknemers geaccepteerd zal worden', aldus Stikker. 'Men heeft hier te lande genoeg van de dictatuur en wil weer terug naar de democratie.'

Maar spoedig dacht Stikker er alweer anders over en trok men samen op. In het stelsel van de geleide economie controleerde een onafhankelijk College van Rijksbemiddelaars of de afspraken over lonen en andere arbeidsvoorwaarden niet te veel afweken van wat de overheid wilde. Het College was verplicht advies in te winnen bij de Stichting van de Arbeid en hield zich in het algemeen ook aan de verstrekte adviezen. Maarten van Bottenburg stelt dat de kwestie van de erkenning van de Stichting van de Arbeid voor Stikker zwaar woog in diens acceptatie van de rol van het College van Rijksbemiddelaars. Achter deze spanning gaat schuil de eigen kijk vanuit het eerste naoorlogse kabinet-Schermerhorn/Drees op Stickers Stichting, waarover straks meer. De manifeste spanning van het begin en de wellicht latente mogelijkheid daarna kan Levenbach beïnvloed hebben in de toonzetting van zijn kritiek. Maarten van Bottenburg legt echter het accent op de eensgezindheid van beide instituten, mede omdat het College in zoverre onafhankelijk was dat het niet-ambtelijk was samengesteld. De minister van Sociale Zaken benoemde,

maar ook niet meer dan dat. In 1945 werd mr. C.P.M. Romme, die toen hoogleraar was, voorzitter. Zijn opvolger, mr. J.A. Berger, was tevens voorzitter van de Raad van Arbeid voor Groningen en Drenthe. Voor de andere Rijksbemiddelaars was het werk eveneens een deeltijdfunctie. Onder Berger waren er drie burgemeesters, een wethouder en de directeur van de Wilhelminapolder. Levenbach was sinds 1939 hoogleraar in het arbeidsrecht. Zowel Berger als Levenbach waren als spreker op cursussen en als schrijver in Het Kouter bij het Woodbrookerswerk in Barchem betrokken.

Botsing met Schermerhorn

Hoe was nu de relatie van de Stichting van de Arbeid met de overheidssfeer? De aanloopmoeilijkheden, zoals die al tot uitdrukking kwamen in de kwestie van het College van Rijksbemiddelaars, raakten de erkenning door de centrale overheid van de eigen positie die de Stichting wilde verwerven. Een ernstige handicap in dit opzicht was dat het kabinet-Schermerhorn/Drees via de Partij van de Arbeid, zowel naar ideologie als naar de bemanning, voortkwam uit de Nederlandse Volksbeweging. De ideeën over gemeenschap die het algemeen welzijn moesten bepalen, en het personalistisch-socialisme met zijn sterke rol voor de overheid plus de inperking/controlle van het bedrijfsleven, paktten in elk geval voor Stikker, die nu eenmaal het gezicht en de spreekbuis was van de Stichting van de Arbeid, te links uit. In het voor heel Nederland en de Stichting in het bijzonder zeer bepalende jaar tussen juni '45 en juli '46 blijken de sleutelposten in het eerste naoorlogse kabinet bezet door personen die uit Sint Michielsgestel en de Nederlandse Volksbeweging voortkwamen of in het algemeen socialisten uit de nieuw gevormde Partij van de Arbeid. Schermerhorn was minister-president, Lieftinck minister van Financiën, Drees op Sociale Zaken, ir. H. Vos, oud-SDAP-er die nog aan het Plan van de Arbeid (1935) had meegewerkt op Handel en Nijverheid en de theoloog-godsdiensthistoricus G. van der Leeuw op Onderwijs, Kunsten

*Mr. M.G. Levenbach,
pionier van het
arbeidsrecht*

en Wetenschappen. (Banning was hiervoor gevraagd maar weigerde omdat hij in het vormings- en wetenschappelijk werk wilde blijven en zich ook niet voldoende politicus voelde).

Wat al helemaal niet meewerkte is dat Schermerhorn en Stikker ronduit persoonlijke vijanden waren. Het verhaal gaat dat Schermerhorn (of iemand uit zijn naaste omgeving) het had over 'het gesticht van de arbeid'. Zakelijk luidde de kritiek van Schermerhorn dat 'de Stichting van de Arbeid spreekt tot een paar kopstukken,

maar de arbeiderswereld gaat er vrij onverschillig aan voorbij.' Deze publieke uitlating van de ministerpresident in het blad *Je maintiendrai* van de Nederlandse Volksbeweging leidde ertoe dat door de Stichting een gesprek werd aangevraagd met de eerste minister. En er waren meer schermutselingen. Het was aan Drees voorbehouden om apaiserend te werken. Hij had al voor de oorlog een leidende rol gespeeld en was bij de voorbereidende besprekingen van de Stichting betrokken geweest. Maarten van Bottenburg houdt het erop dat de erkenning van de Stichting door Drees nogal halfslachtig is geweest. Maar in de praktijk was de halfslachtigheid van die erkenning volgens hem voor Stikker geen enkel probleem.

Pionier van de verzorgingsstaat

Al eerder was er sprake geweest van uiteenlopende zienswijzen tussen de overheidssfeer op het gebied van sociale zaken en Stikker/Stichting-in-aanbouw. Al in 1944 kreeg Stikker het een en ander te horen vanuit het toen nog vigerende Militair Gezag. Het was de secretaris-generaal mr. dr. A.A. van Rhijn die erop wees dat de minister van Sociale Zaken erg geporteerd was voor publiekrechtelijke bedrijfsorganen (later gerealiseerd

via de bedrijfsschappen en de Sociaal-Economische Raad SER – WL). Van Rhijn is als een van de architecten van de verzorgingsstaat misschien wel een goed voorbeeld als criticus van de Stikker/Stichting-constellatie. In de jaren dertig was Van Rhijn gedurende twee kabinetperiodes secretaris-generaal van Economische Zaken. Als voorman van de sociale vleugel van de Christelijk-Historische Unie was hij in tegenstelling tot meer liberaal georiënteerde partijgenoten in de crisisjaren voorstander van een actieve conjunctuurpolitiek en van sociaaleconomische ordening. In de oorlog was hij in Londen minister van Landbouw en Visserij. Hij was daar ook voorzitter van de commissie die richtlijnen opstelde voor het sociale-zekerheidsstelsel in het naoorlogse Nederland. In 1945 werd Van Rhijn de rechterhand van Drees, eerst als secretaris-generaal van Sociale Zaken en vanaf 1950 gedurende acht jaar als staatssecretaris op hetzelfde departement. In 1946 verruilde hij de CHU voor de Partij van de Arbeid. Hij was een van de drie gebroeders Van Rhijn die allen, stammend uit de Nederlandse Christelijke Studentenvereniging NCSV, affiniteit hadden met de Woodbrookers in Barchem en daar ook als sprekers optraden.

Rol van Barchem intrigerend

Wij zijn nu tot het punt genaderd waarop de vraag moet worden gesteld: welke rol speelt Barchem in het sociaal-economische krachtenveld dat wij hier verkennen? De beantwoording van die vraag is makkelijker in algemene zin, namelijk in de beschrijving van benaderingswijzen, maar veel en veel moeilijker als het gaat om de invloed te meten van de personen die bij de Woodbrookers van de jaren twintig en dertig optraden en na de oorlog een rol speelden in de netwerken van de wederopbouw, zoals de Nederlandse Volksbeweging, de Partij van de Arbeid, het kabinet-Schermerhorn/Drees, de Stichting van de Arbeid en de SER/Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie. Bijvoorbeeld, wij duiden daar al op: is de kritiek van Levenbach op de opzet van de Stichting van de Arbeid ingegeven door

verwantschap met de Barchemideologie, waardoor hij kennelijk in 1930 gevraagd kon worden om op de eerste zakencursus te spreken over de autofabrikant Ford en de arbeidsdeling? Of is er geen verband en is die kritiek een zuiver-zakelijke analyse? En, tweede voorbeeld, heeft de (aanvankelijke) spanning tussen het College van Rijksbemiddelaars, met Berger als voorzitter, iets te maken met de strekking van een artikel van zijn hand in Het Kouter van voor de oorlog over De werkloze arbeider en de gemeenschap? En, derde voorbeeld, wat moeten wij denken bij het optreden, grotendeels achter de schermen, van de éminence grise van de overlegeconomie: Mauritz - voor de oorlog een tamelijk stille deelnemer aan de zakencursus, na de oorlog spin in het web van het loonbeleid?

Dit zijn echt de moeilijke 'gevallen'. Naar de mate echter dat de Woodbrookers meer schreven en spraken, wordt het wat eenvoudiger.

Theoloog J.A. de Koning kwam in 1930 met zijn proefschrift over Rathenau en gaf daarin ook uitgebreid zijn eigen kijk op ethiek en sociaal-economie. Zijn spoor valt na te trekken in de talloze activiteiten over een breed front, ook hoe zijn ideeën over kerk en industrie strandden op de groeiende seculiere en secularistische werkelijkheid van na de oorlog. Aan de vooravond van zijn promotie wraakte De Koning in 1929 in een artikel in het blad Groei de volgens hem eenzijdig-materialistische houding van het Verbond van Nederlandsche Werkgevers. In de relatie van mens, productie en economie blijkt voor godsdienst en moraal nauwelijks een rol te zijn weggelegd, aldus De Koning. Ook de Rotterdamse havenondernemer Backx heeft zich iets later zo geuit. De zakencursus had de bedoeling daar wat aan te doen, mogelijk om als kern uit te groeien tot een alternatieve organisatie van werkgevers.

Hoogovendirecteur, later -president A.H. Ingen Housz schreef en sprak veel over de ethische kanten van het ondernemen. Van Backx en Ingen Housz is het te begrijpen dat zij na de oorlog lid van het bestuur van het CSWV werden, immers de sociale tak van de belangenbehartiging van de werkgevers.

Maar hoe zou de beoordeling uitvallen van een andere 'zakencursus' als T.J. Twijnstra, die als voorzitter van het Verbond van Nederlandse Werkgevers in 1950 Kroonleden als Berger en Tinbergen in de Sociaal-Economische Raad treft? En wat is de invloed geweest van mr. J. Bierens de Haan, ook bij Barchem betrokken en heel lang algemeen secretaris van de Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid en Handel?

De vruchtbaarste publicist is ongetwijfeld W. Banning geweest en die heeft, geïnspireerd door K.H. Roessingh en H.T. de Graaf, dan ook het sterkste en gemakkelijkst te traceren stempel op Barchem/Bentveld gedrukt. Hij bewerkstelligde dat de hervormingsgezinde culturele burgerij, op het spoor van Roessingh en zijn vrienden, gericht op het overbruggen van onnodige tegenstellingen tussen geloof en ongeloof, rechts- en links-vrijzinnig en van deze beide ten opzichte van een gematigde rechtzinnigheid, ook op de sociaal-economische afstand tussen burgerij en arbeiders werd geattendeerd, om er wat aan te doen. Zo werd in 1919 de Arbeidersgemeenschap der Woodbrookers gevormd, die later zijn zwaartepunt kreeg in Bentveld. De reformideeën van rond 1900 met hun appél op natuurlijkheid en soberheid die via de Engelse quakers en Nederlandse protestantse minderheidsgroeperingen in Barchem doordrongen, verbonden zich in de jaren twintig met de benadering van Ferdinand Tönnies van de tegenstelling Gemeinschaft en Gesellschaft. Tönnies maakte een onderscheiding waar in de loop van de twintigste eeuw tal van denkers op voortgeborduurd hebben, namelijk die tussen een zakelijke en kil-onpersoonlijke maatschappij, verbonden met kapitalisme en industrialisme, en kleine gemeenschappen, de leefwereld, waarin de mensen op een natuurlijke, organische manier met elkaar verbonden zijn. Dit sloot aan op het streven van de Duitse Wandervögel en de Nederlandse jeugdbeweging, met name de vrijzinnige, waarin bijvoorbeeld een sterke afkeer van de grote stad leefde.

Kenmerkend voor dit klimaat is Bannings boek Om de groei der gemeenschap uit 1926. Tien jaar later publiceert

hij Theologie en Sociologie. Aan het slot van dit boek klaagt Banning erover dat juist in het protestantisme te weinig is gezocht naar de sociale structuren die de ‘geestelijke ontworteling der massa’s’ veroorzaken. De vernietigende werking van het industrialistisch kapitalisme is niet onderkend, aldus de voorman van de AG der Woodbrookers. Nog weer tien jaar later, in 1946, in *De toekomst der Nederlandse beschaving*, typeerde Banning de stad als ‘industrialistisch, rationalistisch, mechanistisch’; het platteland was ‘agrarisch, met in het arbeidsproces een band met de levende natuur, en ingebed in gemeenschapsvormen’. Hij constateerde tussen stad en land ‘een grote gevoelsafstand, dikwijls tot vijandschap en wrok verhevigd’. In dit opzicht was er dus continuïteit in het denken van Banning in de gehele eerste helft van de twintigste eeuw. Wij zijn hier ook niet ver verwijderd van het vooroorlogse denken in termen van organische ordening en planning, zoals dat te vinden is bij Ed. van Cleeff. En evenmin van de wijkgedachte, die immers ook de overzichtelijke stedelijke gemeenschap stelde tegenover de ‘atomisering’ van de massasamenleving van de zich ongepland ontwikkelende grote stad, centrum van kapitalisme en industrialisme. Waar de economen Van Cleeff en Tinbergen opteeden voor decentralisatie via het midden- en kleinbedrijf ten koste van de grote bedrijven, daar bepleitte de commissie-Bos wijken van maximaal 20.000 inwoners die, opgebouwd uit buurten van 2.000 tot 4.000 personen, zoveel mogelijk self-supporting zouden zijn en hechte sociale relaties mogelijk zouden maken.

Zowel de idealen van Van Cleeff/ Tinbergen als van de commissie-Bos vinden hun weerslag in de Nederlandse Volksbeweging en via de nieuw gevormde Partij van de Arbeid in het kabinet-Schermerhorn/Drees. Gemeenschappelijk is het zoeken naar een derde weg tussen collectivisme/communisme en individualisme/ liberalisme/kapitalisme. De samenstelling personalistisch-socialisme geeft dit goed aan. Het hier gevonden ordenings- en plandenken was een tijdlang zo krachtig dat het ook vertegenwoordigers uit het liberaal gerichte bedrijfs-

leven aansprak. Mogelijk was dit ook het geval bij Stikker. Immers hij leidde met een aantal prominente deelnemers aan de zakencursus in Barchem het CSWV, dat ook in zijn publicaties en keuze van gastsprekers een sociale instelling liet zien die verwant was met die van de Woodbrookers.

(WL)

Ed. van Cleeff en het 'inconsequente socialisme'

Wat is er na de Tweede Wereldoorlog terechtgekomen van de ideeën van Ed. van Cleeff over ordening en planning? Men zou zeggen: in de theorie wat meer dan in de praktijk. Zeker, het Centraal Planbureau werd gerealiseerd, zij het dat de functie van het CPB meer scanning dan planning is gaan inhouden. En de eerste jaren na de oorlog, vooral gestuurd door de noodzaak van de wederopbouw, was er sprake van een geleide economie met de beheersing van lonen en prijzen, alsmede het industrialisatiebeleid per nota. Maar zodra het even kon, werden de teugels gevierd en werd het marktmechanisme zoveel mogelijk in ere hersteld.

Voor de theorie moet worden gekeken naar de ideeën over gemeenschap die opgeld deden in de Nederlandsche Volksbeweging, waarvan de religieus/personalistisch socialist Banning en de links-liberale vrijzinnig-democraat Schermerhorn de exponenten waren. Invloed hiervan ging via de vorming van de Partij van de Arbeid uit op het direct naoorlogse kabinet-Schermerhorn/ Drees.

Omdat Van Cleeffs socialisme net als bij Banning lag in de sfeer van religieus-cultuursocialisme is het voor de detaillering van belang om naar de theorievorming bij de sociaal-democraten te kijken. Nu, Van Cleeff had daar in eerste instantie veel op aan te merken. In het Plan van de Arbeid, waar hij in 1935 samen met Jan Tinbergen en Hein Vos aan had gewerkt, miste hij nogal wat. Hij vond daarin een overmaat aan deelplannen zonder overkoepelend plan, gispte het denken in socialistische sjablonen en zag geen begin gemaakt met het ontwikkelen van een 'planhuishoudkunde'.

In zijn boek maakt Van Cleeff dat begin wel en uit het betreffende hoofdstuk lichten wij passages over 'planning van de vraag', die – zoals wij zullen zien – parallel lopen met na de oorlog verder uitgewerkte pleidooien in achtereenvolgende studies van de Partij van de Arbeid. Hoewel 'planhuishoudkunde' de linkse versie is van de meer algemeen na de oorlog in zwang gekomen wetenschap en praktijk van de macro-economie, is het veelzeggend dat Van Cleeff aanhaakt bij de bedrijfseconomie. In de lijn van de oude en nieuwe utopische socialistische respectievelijk begin negentiende en twintigste eeuw legt Van Cleeff het accent op de 'behoefteleer' als opmaat tot een planning van de vraag. Deze accentuering komt overeen met de volgende passage uit de in 1939 gepubliceerde 'Richtlijnen van de AG der Woodbrookers': In de strijd voor een rechtvaardige ordening der productie, waarin het winstmotief als voornaamste drijfveer zal zijn vervangen door de motieven van maatschappelijke behoefte en dienst aan het geheel, weten wij ons aan de arbeidersbeweging verbonden. Bij het door Tinbergen genoemde 'georganiseerd vooruitzien' behoort om te beginnen oog hebben voor de ontwikkeling van de omvang van de bevolking. Immers de behoefte aan goederen en diensten wordt in sterke mate bepaald door deze omvang, stijgend, dalend of stationair daartussen. Vandaar Van Cleeffs niet aflatende interesse in de demografie. Als econoom en statisticus poneert hij dan ook als grondregel: 'Zoals de moderne bedrijfshuishouding steeds nagaat of haar voorraden niet te groot of te klein dreigen te worden en mede daarop haar bedrijfspolitiek baseert, zo zal de planhuishoudkundige met (sociale) voorraadstatistiek moeten werken.'

Deskundigen op het gebied van voorraadvorming en de uiteenlopende omloopsnelheid van kapitaal- en consumptiegoederen zullen moeten adviseren over de stromen daarvan met de wijzigingen daarin. 'Er is een functioneel orgaan nodig dat de consumptieve functie kan vertegenwoordigen', aldus Van Cleeff. Naast economen denkt hij voor de bezetting van een dergelijk orgaan aan vertegenwoordigers van organisaties van

huisvrouwen, sociologen, artsen en personen uit de distributiesfeer. De noodzakelijke ruimte voor de producenten en hun concurrentie blijft daarbij gehandhaafd. Alleen, ‘men kan thans en de programs en de wijze van uitvoering vergelijken; waar vroeger de ongeordende strijd, door machtsfactoren verontzuiverd, besliste, kan nu een selectie op grond van objectieve vergelijking de doorslag geven’. Vanwege die ‘onzuivere machtsfactoren’ is Van Cleeff voor ‘het tegengaan, waar mogelijk, van het grootbedrijf’. Planning van de vraag gaat het best met kleine bedrijven, met alleen in uitzonderingsgevallen het grootbedrijf waar dit passend is. In de opmars naar geplande vraag ziet hij ook nog wel een rol voor de verbruiksoöperaties, die een bijdrage kunnen leveren aan de opbouw van de door hem bepleite toetsingsorganen aan de vraagzijde.

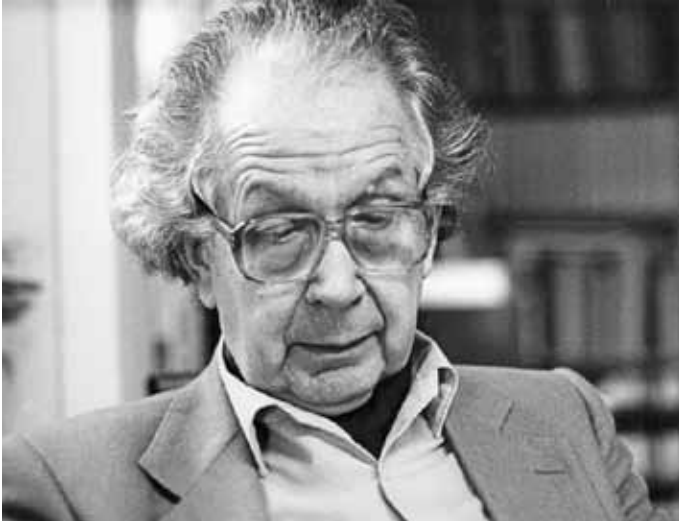
Voortborduren na de oorlog

Met Van Cleeff verwante ideeën zijn na de oorlog geuit door de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau van de Partij van de Arbeid. In het WBS-rapport *De weg naar Vrijheid* uit 1951 wordt de behoefte het grondmotief van ‘socialistische productie’ genoemd, mits een aanzienlijk grotere gelijkheid van inkomens bestaat en de maatschappelijke rentabiliteit doorslaggevend is. Bijna dertig jaar later zoomt de Wiardi Beckman Stichting via het rapport *Voorraadeconomie* in op de invloed van de voorraden op de productie. Daarmee borduurt het rapport uit 1979 voort op dat van 1951 en samen gaan zij verder op wegen die al door het Plan van de Arbeid en Van Cleeff voor de oorlog zijn ingeslagen. Globale noemer is de uitoefening van ‘gemeenschapsinvloed’ op nieuwe productie en ordening van de bestaande. In *De weg naar Vrijheid* wordt te midden van allerlei nieuwe statistieken ook één bepleit die de voorraadvorming bij gebruikers en bedrijven in beeld brengt. Dit vanwege de gedachtegang dat de opbouw van allerlei voorraden, van bouwwerken tot apparaten in huis, afhankelijk van de omloopsnelheid (natuurlijke of gemantipuleerde levensduur) de productiemogelijkheden bepaalt.

Productie is dus geen ‘vrij zwevende’ stroomgrootheid, ook geen functie van ‘het kapitaal’, maar gerelateerd aan al in het verleden gerealiseerde behoeften als voorraden van dit of dat. Op zichzelf een eenvoudige waarheid, maar de blokkades in het denken over eenvoudige waarheden zijn soms onvoorstelbaar groot.

In het rapport *Voorraadeconomie* wordt dat allemaal verder uitgewerkt door bijvoorbeeld op te merken dat groei van de productie met bepaalde percentages nooit op zichzelf beschouwd of nagestreefd kan worden maar altijd in combinatie met de doelstelling: toevoeging aan de voorraad. Zo kan de voorraad bouwwerken, naar behoefte, nog altijd groeien bij een afnemende productie. De WBS van 1979 verfijnt het begrippenapparaat door op te merken dat verzadiging pas optreedt als de voorraad bij toereikende omvang op peil blijft en indien nodig zelfs afneemt door ongecontroleerd verval of sloop. Maar al voordat het zover is treedt een trendbreuk in de groei van de productie op. Deze knik is door de hoogleraar in de bouweconomie en de ontwikkelaar van dit vak dr. A. Hendriks ‘het keerpunt’ genoemd. Het rapport *Voorraadeconomie* van de WBS (auteur Paul Friese, maar voor publicatie bekeken en lovend besproken door Tinbergen) is in sterke mate gebaseerd op de theorievorming van Hendriks over de relatie van voorraden en productie.

Aan de hand van het bouwen kunnen ook begrippen als netto- en brutoproductie worden toegelicht als respectievelijk toevoeging aan de voorraad en onderhoud/verbetering daarvan. En het acceleratieprincipe, dat wil zeggen de doorwerking van productieveranderingen in verschillende sectoren. Permanent onderzoek naar de technische ontwikkeling kan hierbij behulpzaam zijn. Van algemeen belang is echter dat het focussen op voorraden begrippen als behoefte en vraag (het verschil kan de koopkracht of een vergunning zijn) naar voren doet komen en de middelen, desgewenst, om die te beïnvloeden. Een en ander kan leiden tot selectieve groei en sturing van de productiecapaciteit. Deze aanpak, gebaseerd op beheersing van (de groei

Bouweconoom Hendriks: let op keerpunt in de productie

van) voorraden, wordt door de WBS van meer werkelijkheidszin vervuld geacht dan socialisatie of nationalisatie van bedrijven of bedrijfstakken, omdat het bij beheersing om fundament en inhoud van de productie gaat en niet om de vorm waarin wordt geproduceerd. Vanwege dit realisme rept de schrijver van het rapport van een ‘inconsequent socialisme’. De voorraadbenadering betekent niet alleen een sterke relativering van ‘productie als functie van het kapitaal’ maar ook van wat er vaak tegenover wordt gesteld, namelijk de Keynesiaanse stimulering van de economie door de overheid, bijvoorbeeld door bouwwerken. De laatste loopt het risico onvoldoende rekening te houden met de reële behoeften en met wat werkelijk nodig is in ecologisch opzicht. Het eerste, het neo-liberale marktfundamentalisme, is op nog een andere wijze losgeraakt van de fundamenten van de productie omdat de kapitaalstroom in sterke mate op gang wordt gehouden door ‘meningen die de meningen over meningen’ weerspiegelen over hoe het in de toekomst zal toegaan, om de Duitse cultuurhistoricus Joseph Vogl te citeren uit zijn recente boek *Das Gespenst des Kapitals*. Het zijn alle-

maal vormen van ‘reductionisme’, voortkomend uit een enge, door zakelijk belang of een ideologisch gekleurde kijk op de economie ingegeven. Dit soort versmalling wordt gepareerd door dwarse denkers die van opzij tegen de economie aankijken. Zo was er begin twintigste eeuw de radicaal vrijzinnige en socialistische theoloog Henri van den Bergh van Eysinga die in zijn pleidooi voor planmatigheid stelde: ‘De statistiek moet helpen de benodigde te produceren hoeveelheden aan te geven.’ (In ‘*Revolutionaire Zedeleer*’). Ook Walther Rathenau heeft zich in dezelfde tijd over inventarisatie van behoeften uitgelaten.

Actualiteit sterk toegenomen

De actuele betekenis van deze hele voorraad- en behoefteconceptie is de afgelopen decennia sterk toegenomen omdat zij zo toepasbaar is in de ecologische sfeer. Training in het denken over voorraden en toevoeging komt van pas in de beschouwing van het broeikas effect. Terugdringing van de groei in de uitstoot van CO₂ in de atmosfeer betekent nog niet dat de ‘voorraad’ die het broeikas effect teweegbrengt ook afneemt. En die terugdringing van de productie is al zo moeilijk haalbaar, laat staan de vermindering van de voorraad. Het genoemde denken in termen van voorraad is verder essentieel in de beoordeling van eindige voorraden, zoals aan ruimte, grond- en brandstoffen. Op een andere wijze is de geschetste benadering van groot belang in een situatie van een krimpende bevolking, waarbij een toereikende voorraad bouwwerken, inclusief infrastructuur, in zicht komt en later ook een te grote voorraad. Daar moet vroegtijdig op geanticipeerd worden. Bovendien is een krimpende bevolking niet los te zien van verminderde behoeften en productie door de hele economie heen. De beroepsbevolking loopt in het welvarende westen in geval van krimp van de bevolking sneller terug dan de hoogste leeftijdsklassen. Op zijn beurt brengt deze situatie de noodzaak van afstemming van overheids- en maatschappelijke organen met zich mee. Alleen al aan de hand van een dalende bevolkingsomvang

wordt het denken over economische groei veranderd omdat groei niet een vrije stroomgrootte is die alleen maar conjuncturele ups en downs heeft maar verbonden is met harde structurele feitelijkheden. Vandaar ook dat het weinig zin heeft om te klagen over vermeende vrijheidsbeperkende maatregelen die eigen zouden zijn aan 'planning van de vraag'. Het lijkt paradoxaal maar is het dus niet dat in al deze studies, tot in de titel toe, de menselijke vrijheid uitgangspunt en toetssteen is van ordening en planning.

Alle reden dus om verder te werken aan de ontwikkeling van Ed. van Cleeffs 'planhuishoudkunde'. Na religieus-, cultuur- en personalistisch socialisme kan er nog wel wat 'insequent socialisme' bij!

(WL)

Vrijzinnigen aller aard... verenigt U

Van Cleeffs boek over economische ordening opnieuw actueel

Productie van goederen en diensten naar persoonlijke en maatschappelijke behoefte. Eigendom en winst daaraan ondergeschikt maken. Dit via ordening en planning van het economisch leven te bereiken. Niet door dictatoriaal ingrijpen van de staat maar door een groeiproces op basis van ieders overtuiging dat zulks de beste weg voor allen is.

Dat is, kort samengevat, de strekking van het boek Sociaal-economische Ordening, ‘een ideologisch-sociologische beschouwing van religieus standpunt’, door Ed. van Cleeff in 1939 gepubliceerd en in 1946 ongewijzigd herdrukt. Bij de eerste druk was Van Cleeff in dienst van het Centraal Bureau voor de Statistiek, bij de tweede druk ‘administrateur’ bij het Centraal Planbureau, in beide gevallen echter collega van de econoom Jan Tinbergen, die ook voor iedere druk een introductie schreef. Zoals uit de rubriek Woodbrookers van toen in het vorige Cahier blijkt, was Ed. van Cleeff een deelnemer aan de zakencursussen in Barchem en heeft hij ook na de oorlog geijverd voor het doordenken van de relaties tussen ‘kerk en industrie’, bij de Arbeidersgemeenschap der Woodbrookers in Bentveld en op Kerk en Wereld in Driebergen. Van Cleeff deed dat vanuit religieus-socialistische gezindheid, vrijzinnig-protestants van oriëntatie, en het behoeft daarom niet te verbazen dat de Barchembeweging wordt genoemd als een kristallisatiepunt van zijn streven. Overigens: we hebben met het boek over ordening geenszins met een pamflet te doen maar met een gedetailleerde studie die zich tevens als een economisch leerboek laat lezen, echter gestuwd door de hang naar ordening,

een tendens die systematisch wordt uitgewerkt. Hij roept uit alle eeuwen getuigen op die zijn voorkeur voor ordening en planning ondersteunen en maakt korte metten met de liberale individualisten van de vrije markt, die trouwens van veel jongere datum zijn dan de ordenaars en ook geringer in aantal, zij het op sommige momenten met een onevenredige invloed. En is het ook niet zo dat de vader van het vrije-marktdenken, Adam Smith, eenzijdig wordt geïnterpreteerd met het voorbijzien aan diens duidelijk morele inkadering?

Organische groei naar ordening

Wie nu mocht denken, getrouw aan het al oude misverstand over het onverkort ‘rode Barchem’, dat het marxisme door Van Cleeff wel zal worden omarmd, heeft het grondig mis. Hij moet weinig hebben van ingrijpen door de staat (trouwens wat moeten wij aan met het afsterven van de staat bij Karl Marx dat maar bij weinig marxisten terugkomt?) en verwacht alles van een geleidelijke organische groei. Géén revolutie, géén klassenstrijd, géén nationalisatie van de productiemiddelen, maar het zullen de steeds meer verfijnde ‘organen’ van het economisch-maatschappelijk leven zijn die ons, ordenend en plannend, het ‘aan een ieder naar zijn behoefte’ zullen realiseren, waarbij zelfs al het begrip ‘duurzaamheid’ valt. Het boek krijgt trouwens een door Van Cleeff toen nog niet vermoedde actualiteit als men het beziet tegen de achtergrond van de ecologische crisis. Omdat schoonheid in meerdere betekenissen een rol speelt bij Van Cleeff kan men hem een ‘cultuursocialist’ noemen. Het cultuursocialisme legde een sterke nadruk op facetten als ordening, gemeenschap en gezindheid. Deze gemeenschapszin was het antwoord op het egoïsme dat naar de mening van Hendrik de Man kenmerkend was voor het kapitalisme.

Opmerkelijk bij Van Cleeff is eveneens de verregaande relativering van het onderscheid van profit en non-profit. Hij weigert bijvoorbeeld jeugdherbergen en hotels in verschillende sectoren te plaatsen en vindt het criterium van de functie: gastvrije instelling kennelijk bepalend om ze in één adem te noemen.

Het attent worden op dit soort zaken is één mogelijke vruchtbare lezing. Die kan worden gecombineerd in een meer historische en tegelijk op een andere wijze actuele zin als men weet heeft van het vooroorlogse intellectuele discours over fascisme en (nationaal-)socialisme. Van Cleeff wordt dan de economische pendant van het denken en schrijven van de essayisten Jacques de Kadt, met zijn klassieker *Het fascisme en de nieuwe vrijheid*, Menno ter Braak, die tegen de dictaturen van de vlakvooroorlogse tijd in schreef wel te willen instemmen met De Kadts politieke voorkeuren, al waren die naar Ter Braaks smaak wel wat onbehouden geformuleerd, en de historicus Johan Huizinga met zijn boeken *Geschonden wereld* en *In de schaduwen van morgen*. Wat alle vier gemeen hebben is het aansnijden van thema's die, geboren uit de nood der tijd, hun actualiteit hebben behouden. Zij allen zoeken een weg te midden van de strijd der -ismen en willen die onafhankelijk bepalen. Wat ze in elk geval delen is een uitgesproken voorkeur voor elitevorming. Een term als aristo-democratisch bij Van Cleeff zou ook heel goed passen in het werk van de drie overige, meer literair-politieke essayisten. En niet te vergeten bij een man als de Duitse grootindustriële en schrijver Walther Rathenau, die de discipline van de Pruisische adel graag verbonden zag met joods vernuft, een combinatie die hij zelf voorleefde. Het is ook Walther Rathenau waaraan Ed. van Cleeff, zo goed als het hele Barchem van de jaren dertig, veel te danken heeft aan richtinggevende ideeën. Vorming van persoonlijkheden, daar gaat het bij al deze schrijvers om en de stap naar het personalistisch (vaak religieus) socialisme, zoals bij Banning, is dan snel gezet.

Onterechte vooroordelen tegen corporatisme

Een onbevangen lezing van zowel Rathenau als Van Cleeff kan ook de meeste vooroordelen jegens het corporatisme wegnemen. Het is namelijk doodjammer dat zo vaak iedere discussie en ieder streven in de richting van corporatistische ideeën geblokkeerd worden door het algehele taboe op corporatisme. Deze

wijze van ordening wordt onmiddellijk verbonden met een fascistische staat en daarmee veroordeeld. Daarmee ontnemen wij ons de mogelijkheid om een breder spectrum van mogelijkheden tot beheersing en herinrichting van het economisch leven door organen in het maatschappelijk middenveld tot gelding te laten komen. En dat is een groot gemis, alleen al bij het doordenken van een op houdbaarheid gerichte productie van goederen en diensten. Er is trouwens ook een groot verschil tussen een door een dictatuur ingestelde corporatieve ordening en 'corporatisme van onderop'.

Waardevol bij zowel Ed. van Cleeff als Jacques de Kadt is dat zij het fascisme onbevooroordeeld en zakelijk analyseren en wat zij daarin als aanbevelenswaardig tegenkomen ook het volle pond geven en voor hun eigen idealen willen gebruiken. Het is ook een kwestie van intellectuele eerlijkheid om uit de bezinkvaten die fascisme en nationaal-socialisme waren van zeer uiteenlopende historische stromingen het bruikbare los te pellen uit zijn vermaledijde omgeving.

Ed. van Cleeff opereert hier met een voorbeeldige nuchterheid. Hij laat weten dat hij zijn ordeningsgeschiedenis tot 1935 heeft geschreven en de tweede helft van de jaren dertig, de aanloop tot de Tweede Wereldoorlog vanuit Duitsland en de oorlog zelf buiten beschouwing heeft gelaten. Consequent als hij is brengt hij zijn boek – als gezegd – in 1946 ongewijzigd uit, met alleen in het voorwoord een verwijzing naar 'fatale ontsporingen' die echter het ordeningsstreven juist kracht bijzetten onder beding 'dat herordering zonder hechte geestelijke grondslagen uiterst gevaarlijk is'. Ook De Kadt gaf zijn in 1938 verschenen boek over het fascisme in 1946 ongewijzigd uit, met de belofte dat hij met vervolpublicaties zou komen. Het is een van de vele parallellen tussen deze boeken die beide gaan over de noodzaak van meer kwaliteit in het socialisme door te breken met de klassenstrijd, het in overheidshanden brengen van bezit en productiemiddelen en in het algemeen het afrekenen met wat De Kadt het 'maagsocialisme' noemde en te opteren voor een cultuursocialisme.

Lof voor de utopie

Hoewel Van Cleeff ver en diep afsteekt in het verleden, is zijn ordeningsverhaal in feite een boek over twee eeuwen. De spanning komt er in met het optreden van de utopische socialistenvan begin 1800 – Saint Simon, Owen, Fourier en anderen –, die met hun projecten de grondslag legden van het moderne ‘organische’ plandenken. Zij worden volgens Van Cleeff vervolgens ‘onbillijk’ in de ban gedaan door Marx en Engels. Tegenover het rationalisme, het individualisme, het laissez-faire en de onrechtvaardige verdeling der negentiende eeuw stelden de utopisten, zo schrijft hij, de beginselen van leiding, juiste verdeling, gemeenschap en religie. Marx, om met hem te volstaan, was door zijn gekant zijn tegen de utopisten een man van de negentiende eeuw, net als zijn liberale tegenvoeters van de vrije markt. Honderd jaar later, omstreeks 1900, treden de mannen van de twintigste eeuw aan: nieuwe utopisten in het spoor van de oude en boven alles en allen Walther Rathenau. Van Cleeff gaat zorgvuldig schiftend zijn weg door het bonte aanbod van denkers en theorieën die met name de Duitse cultuur oplevert. Een ambivalente denker als Werner Sombart, die een Pruisisch socialisme voorstaat opgebouwd uit zowel conservatief-reactionaire als ‘progressieve’ elementen, wordt wikkend en wegend geanalyseerd. Zo ook de uiteenlopende systemen van het rooms-katholieke subsidiariteitsbeginsel, het Russische communisme, het Italiaanse fascisme, de Amerikaanse New Deal, de Britse hang naar geleidelijke, gentleman-like ontwikkeling en uiteraard de Nederlandse situatie. Wat deze laatste betreft gaat hij in op het in 1935 gepubliceerde Plan van de Arbeid van de SDAP en het Nederlands Verbond van Vakverenigingen NVV, waar Tinbergen zo’n sterk stempel op gedrukt heeft. Van Cleeff heeft daaraan zoals hij opmerkt ‘zijdelings’ meegewerkt, kritisch, maar zijn kritiek werd in de eindredactie door de opstellers niet aanvaard. En die geeft hij dan maar in zijn boek. Technisch, als de econoom gesproken die hij naar oude termen is, ontbreekt volgens hem in het Plan van de Arbeid iedere ‘planhuishoudkunde’, die Van Cleeff

weliswaar ook niet uit zijn mouw schudt maar waar wel aan gewerkt moet worden.

Er is één zeer speciale oorzaak waardoor het Plan geen harmonisch geheel werd: de sociaal-democratie kwam tot dan nooit los van het bekende vooroordeel jegens ondernemers en bezitters. Kortom, Van Cleeff vindt dit antwoord op de economische crisis te schematisch, te veel een optelsom van losse wensen, te antagonistisch, want voorbijgaand aan de mogelijke inbreng van de verlichte, religieuze burgerij waar de utopisten veel meer op ingeschoten waren dan Marx en Engels. De samenstellers hadden zich meer moeten laten inspireren door open denkers als Walther Rathenau, die als grootindustriële wist waar hij het over had bij de beschouwing van het bedrijfs- en economisch leven, maar toch het grote geheel voor ogen hield. Van Cleeff bewijst door zijn boek dat links-liberalisme en open, kwaliteitsbewust, desgewenst religieus, socialisme nauw samenhangen. Rathenau kwam als links-liberaal tot vergaande ordeningsvoorstellen in een religieuze context van zorg om ‘Die Seele’. De Nederlandse pionier van de vrijzinnig-democraten Treub keerde zich tegen de vrije-marktinterpretaties van Adam Smith en voerde met zijn geestverwanten in regering en parlement tal van sociale maatregelen door zonder steun van de schematisch, in klassenverhoudingen, denkende socialistenvan.

Vrijzinnigen verzamelen

Hier ligt voor Nederland een van de stenen des aanstoots voor Van Cleeff, namelijk dat de samenwerking op links zo moeilijk is te realiseren. Tussen de onvervroren marktaanbidders en het ‘loden’ socialisme van de schema’s, waar de confessionele schipperaars tussendoor lopen (de typering is van ons), is er in ons land nauwelijks ruimte voor vrijzinnig links van open, op hervorming gerichte sociaal-democraten en links-liberalen, die in de jonge jaren van Van Cleeff bovendien inspiratie zouden kunnen putten uit de vrijzinnig-protestantse, dus kerkelijke, hoek. Het is op dit punt gekomen dat Van Cleeff met erkentelijkheid melding maakt van de Woodbrookers in

Barchem, waar de noodzakelijke vrijzinnigheid in verschillende varianten kan worden beoefend omdat ze blijken met elkaar verband te houden. Zonder dat de zakencursus door hem wordt genoemd, laat zich nu gemakkelijk verklaren waarom Van Cleeff zo'n enthousiaste aanhanger was van dit model tot samenwerking, te beginnen in Barchem en later verbijzonderd naar het eigen karakter van

Cultuursocialist De Kadt was geestverwant

Bentveld en Driebergen. Vooral het oude Barchem vertoonde in miniatuur de historische 'deal' van vrijzinnige burgerij (en wel speciaal het ondernemersdom) en open socialisme van de arbeiders en hun functionarissen. Uit zijn hele boek over ordening blijkt dat hij één lijn van sociale verantwoordelijkheid ziet lopen van de vroege utopisten, via verlichte ondernemers als Van Marken, Le Poole en Stork hier, in Engeland de quakers en in Duitsland Rathenau en Sombart, naar de mannen van de zakencursus als Backx, Ingen Housz, Mees, Plate en anderen in het Nederland van de twintigste eeuw.

Het ondogmatische doortrekt dit alles: geen vooroordelen en geen schema's. De geest waait waarheen hij wil. Op zulke flexibele gedachten blijkt een boek met zo'n straffe titel: Sociaal-economische Ordening, althans deze lezer te kunnen brengen.

(WL)

Jeugdig elan en rijp beraad in sociologische denktank van de kerk

Geschiedenis MCKS (1981-1998) geschreven

Kerk en sociologie vormen geen goed huwelijk. Nadat de officiële sociologische instituten van de grote kerken in de jaren zestig waren verdwenen, volgde het Multidisciplinair Centrum voor Kerk en Samenleving (MCKS), dat per saldo sociologie bedreef, eind jaren negentig in de vergetelheid.

Vergetelheid? Niet helemaal en hopelijk ook niet voorgoed, want we beschikken over een flinke erfenis aan onderzoeksresultaten en er is nu ook de geschiedenis, geschreven door Herman Noordegraaf en Greetje Witte-Rang¹. Zij zijn insiders, want sinds het begin betrokken geweest bij de studies van het MCKS. Net als de direct-kerkelijke sociologische instituten heeft ook het MCKS de meerderjarigheid niet mogen bereiken (1981-1998), maar met welk jeugdig elan heeft men kunnen werken!

Het MCKS is opgericht als denktank van de kerken die oecumenisch ingesteld zijn en daardoor verwant met wat men 'oecumenische theologie' is gaan noemen: de hoofdstroom van de Wereldraad van Kerken met het vooral door de theoloog Karl Barth geïnspireerde links-georiënteerde maatschappelijk engagement. De aandacht ging daarbij uit naar politieke participatie, een economie, technologie en cultuur die vrede, gerechtigheid en duurzaamheid dienen. In den brede waren daar de organen van de Wereldraad van Kerken voor, nationaal de kerkelijke raden en commissies en in Nederland was de opdracht aan het MCKS om intellectuele inhoud en samenhang te geven aan de vragen van 'solidariteit'. In kringen van

het MCKS werd daartoe nogal eens naar Duitsland gekeken en dan met name naar de Forschungsstätte der Evangelischen Studiengemeinschaft (FEST) te Heidelberg, onder leiding van de filosoof Georg Picht. De eerste voorzitter van het MCKS, H.M. de Lange, zat in het curatorium van FEST. (Interessant, zoals iets verder in dit stuk moge blijken, is dat de Platokenner Georg Picht uit de sfeer van de elitair-esoterische dichter Stefan George stamde, wiens achternaam door Pichts ouders werd 'geleend' voor zijn voornaam).

De term multidisciplinair in de naam MCKS duidt aan dat men naast theologen leken (in kerkelijke zin) als economen, sociologen, natuurwetenschappers enzovoort wilde zetten om zo de vraagstukken vanuit verschillende invalshoeken te benaderen. Dat heeft men geweten, want de taalvelden lopen uiteen en het boek van Noordegraaf/Witte is er openhartig over dat integratie vóór het schrijven van een studie doorgaans niet lukte door gebrek aan tijd/geld/menskracht. Ieder schreef dan maar voor eigen rekening en risico over het onderwerp na slechts lichte coördinatie, waarna een redacteur/secretaris probeerde het werkelijk multidisciplinaire in te brengen. Wat een verschil met nog slechts enkele generaties eerder in de geleerde wereld! Zo omstreeks 1900 had je natuurwetenschappers die behalve fabrikant ook nog bankier/econoom/socioloog/organisatieadviseur/filosoof en schrijver waren (Walther Rathenau), juristen die (godsdienst)socioloog werden (Max Weber), theologen die als socioloog, econoom, historicus en politicus opereerden (Friedrich Naumann en Ernst Troeltsch). Een studie economie met kunstgeschiedenis combineren, dat deed je gewoon en dan niet als pret-bijvak, maar gedegen-inhoudelijk en later ook creatief ingezet in een praktijk van of studies over ontwerpen. Niet alleen overbruggen die 'veelvraten' het altijd op de loer liggende jargon van de aparte disciplines, veel groter was nog hun verdienste om vanuit hun oorspronkelijke vak naar 'belendende' percelen te kijken en daar met frisse blik dingen op te merken en aan te kaarten die de routiniers al snel ontgingen. Wij hebben nu nog veel te danken aan al die dwarse

denkers, de ‘zij-instromers’ van honderd en meer jaar geleden. Zelfs van naar ons besef ver uit elkaar liggende werelden van de literatuur en politiek/economie moet het geen taboe zijn om tot dwarsverbanden te komen, al raakt het natuurlijk wel de vraag of maatschappelijk engagement en vogue is. En zó blijft het een interessant gegeven dat nog betrekkelijk laat, want na de Tweede Wereldoorlog, de ‘Bildungsbürger’ Georg Picht een kerkelijk studiecentrum leidde.

Die vrije overstappen mogen dan typisch tot de Duitse cultuur behoren, de lezing van het MCKS-boek maakt toch wel duidelijk hoezeer de ‘managerial revolution’ ook in het wetenschapsbedrijf na de oorlog heeft huisgehouden. Althans deze lezer duizelde het vaak bij al die om elkaar heen draaiende wetenschappers, vaak in dubbelfuncties, in al die werkgroepen, raden en commissies, van de kerken, de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, het Centraal Planbureau, Nota, het Rathenau Instituut, TNO, de ambtenaren van de betreffende ministeries en ga zo maar door. Je mist dan toch wel de multidisciplinariteit-in-persoon, die met soevereine blik de dingen denkt en opschrijft die moeten gebeuren. Daar kan het MCKS als kind van zijn tijd niet veel aan doen, zo was de situatie in Nederland nu eenmaal en men moest roeien met de riemen die men had.

Vervreemding

Een aspect hiervan is ook dat de MCKS-studies en -pleidooien werden geadresseerd aan instanties en personen die in veel opzichten haaks stonden op het minder of meer kerkelijk georiënteerde wetenschapsbedrijf. Wij bedoelen dat in de top van de politiek en het bedrijfsleven toch meer generalisten zitten en dat dezen in de beste gevallen nog wel enige verwantschap vertonen met de charismatische leiders van de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw. In het bedrijfsleven waren er de directeuren/grootaandeelhouders, die een persoonlijk stempel zetten op hun ondernemingen en daarop ook wilden worden aangesproken. Het onderzoek naar de zakencursus in

Barchem² laat zien dat sommige ‘captains of industry’, van vrijzinnig-protestantse huize, bereid waren tot zelfonderzoek naar ‘de moraal van het zakendoen’ en gedachten hierover uitwisselden, op persoonlijke titel, zonder dat de ‘managerial revolution’ er nog overheen was gegaan. Vergelijkt men de verhoudingen met die van later dan komt het beeld voor ogen dat ook in het Woodbrookers Cahier is gebruikt: katholiekendagen. Analooq aan het Pastoraal Concilie in Noordwijkerhout, waar wetenschappers en parochianen in de jaren zestig beraadslaagden over waar het met de rooms-katholieke kerk heen moest zónder dat de bisschoppen erbij waren, hadden ontwerpers later deze term in hun bagage om aan te duiden dat het maar van betrekkelijke waarde is om over het vak te praten zonder dat de opdrachtgevers, die het geld en de macht hebben om dingen op de kaart te zetten, daar direct in gemengd werden.

Hoewel het MCKS geen actiegroep was, leverde het onderzoek wel vaak het materiaal waar verwante kerkelijke exponenten -in-actie hun pleidooien mee smeden en deze te bestemder plaatse gingen toelichten. Zo maakt het relaas over de transnationale ondernemingen in het boek duidelijk hoe ver de partijen – de ondernemingsleiders en de kerkelijke functionarissen – uit elkaar gegroeid waren. Natuurlijk is daar de secularisatie schuldig aan en de vaak monomane inzichten van de economen uit de hoofdstroom en verwante bedrijfsbestuurders. De laatste stonden in toenemende mate onder druk van het streven naar ‘aandeelhouderswaarde’, waarbij het kapitaal niet meer de productie dient maar de productie ‘Het kapitaal’. De eersten, de mainstream-economen, reageerden ook niet of nauwelijks in hun vakbladen op wat de kerkelijke economen en sociologen naar buiten brachten. Het MCKS-boek maakt dat ondubbelzinnig duidelijk aan de hand van de diep stekende meningsverschillen over de gestalte van een ‘gezonde economie’, voor de hoofdstroom-denkers lange tijd en vaak nu nog: ongelimiteerde economische groei, voor de critici, met een beroep op ‘vrede, gerechtigheid en behoud van de schepping’ ten minste

een selectieve groei en liefst aankoersend op een evenwichts-situatie. Hier vallen al snel de namen van Harry de Lange en Bob Goudzwaard met hun ‘economie van het genoeg’ gericht op ordening en tegen de expansie.

Micro- en macro-ethiek

Onvermijdelijk komt de vraag op waarom die ‘kritische ekonomen’ gelieerd moeten zijn met de kerken en hun oecumenisch netwerk. Kan men niet volstaan met de pleidooien van de milieubeweging, van de wetenschappelijke bureaus van de politieke partijen van links en wat vrije publicisten in economie en sociologie naar voren brengen? Ook zij kunnen toch denken en handelen vanuit bijbelse noties, Mozes en de profeten, de radicale oudste en latere christelijke gemeenten en wat daaruit via de Verlichting in onze samenleving is opgenomen. Of vruchtbaar putten uit andere godsdiensten of denkstromingen. Voor een van de ‘leading ladies’ van het MCKS, Mady A. Thung, is dat toch niet genoeg. Al in het eerste bestaansjaar van het centrum schrijft zij: ‘Ethische bezinning en actie (...) zonder geloofsbezinning verduisteren het zicht op het feit dat de geloofstraditie volmaakter vrede en vollediger recht voorhoudt dan met politieke actie is te bereiken. Op een bijeenkomst in Amersfoort, eerder dit najaar, waar de geschiedschrijving werd gepresenteerd, noemde Herman Noordegraaf als extra element nog de volharding om door te gaan.

Nu is ‘geloofstraditie’ een woord dat goed ligt bij de rechterflank van protestants Nederland, laten wij zeggen het overheersend deel van de kerken in de biblebelt van Zeeland in een diagonaal naar noordelijk Overijssel. Die rechterflank is onzichtbaar in het verband van de ‘oecumenische theologie’, zijn raden, commissies en centra als het MCKS, zo goed als omgekeerd deze wereld wordt genegeerd door het orthodox protestantisme. Toch moet voor de volledigheid worden aangekend dat de leiders van ondernemingen in de bible belt zich voor hun bedrijfsuitoefening ook laten leiden door bijbelse noties, zij het naar hun interpretatie. Als in het MCKS-boek

Mady A. Thung met de aan haar aangeboden bundel Visie en Volharding (1991) met rechts Herman Noordegraaf

wordt gerept van ‘geloven op maandag’, dan is dat zeker ook de bedoeling van deze bedrijfsleiders. Heel voorzichtig kan men zeggen dat het nogal eens draait om ‘micro-ethiek’ van door God gegeven gezag in de onderneming, om eisen van de tien geboden bij de keuze van markten, de zondagsrust, eerlijkheid in het zakendoen en dergelijke. Kenmerkend is het nog geheel opgesloten in niet één maar denkelijk enkele kleine zuiltjes, parallel aan de kerkelijke verhoudingen. De enige overeenkomst met de charismatische vrijzinnige ondernemingsleiders van voor de oorlog is dat zij hun persoonlijke invloed kunnen laten gelden omdat de managers een betrekkelijk geringe rol spelen en de doorgaans kleinere familiebedrijven nog niet hebben ‘ontpersoonlijkt’. Een in januari 2010 in Nijmegen verdedigd proefschrift³ door twee adviseurs uit deze stroming heeft veel verduidelijkt over het functioneren van bedrijven in deze ‘sector’.

Ik vermeld dit alleen al aangezien in de discussie over de MCKS-geschiedenis de verschillen in kerken en richtingen ook ter sprake kwam. Het scharniert daarbij in sterke mate om ‘macro-ethiek’, dus wat voor uitspraken worden gedaan over hoe collectief te leven, politiek te bedrijven, economie te zien en te behandelen, ondernemingen te leiden en andere publieke

onderwerpen. De sociologisch georiënteerde geëngageerden ter linkerzijde botsen op de in dit opzicht af- en behoudenden van midden-rechts. Tevens wordt zo verklaard dat sociologische instituten en een instantie als het MCKS ten onder gaan als gevolg van kerkelijke desinteresse, omdat de koers de leiding van de kerken niet aanstaat en/of omdat men voorrang wil geven aan een micro-ethische benadering ('barmhartigheid in kleine kring') en/of 'de boel bij elkaar en op peil houden' alle geld en energie opeist. Tijdens de discussie in Amersfoort klonk hiervan het een en ander door, bijvoorbeeld toen de synodepreses van de Protestantse kerk in Nederland P. Verhoeff het boek in ontvangst nam. Hij merkte op dat de voorstanders van 'kerkelijk spreken' wel altijd hun eigen geluid willen (laten) horen, waarop iemand uit de zaal repliceerde dat het niet om het eigen geluid gaat maar om 'het stem geven aan zwakke partijen die anders niet gehoord worden'.

Tijd, rust en stilte

Herman Noordegraaf bestrijdt overigens het nogal eens gehoorde verwijt dat het MCKS te ideologisch en te doctrinair was. Het centrum putte, naar hij benadrukte, uit allerlei bronnen en trok zich van stigmatisering weinig aan. De verhoudingen zijn echter verscherpt door de secularisatie en doordat zowel het oecumenisch als het maatschappelijk engagement zijn afgenomen. Zijn mede-auteur Greetje Witte-Rang herinnerde aan het beroepsgroepenwerk uit de jaren vijftig op Kerk en Wereld om verantwoordelijkheid te kweken. Dit werk wordt wel gezien in de lijn van de persoonlijke inzet van de 'zaken-cursisten' in Barchem. Van hieruit is het maar één stap naar haar opmerking dat mensen meer dan consument op de markt ook burgers zijn in de samenleving. In dit verband kritiseerde zij een recent geschrift van de Protestantse Kerk in Nederland dat onder de titel 'De hartslag van het leven' is verschenen. Zij noemt dit een triest stuk in zijn gebrek aan analyse en visie. Er is veel te weinig kritiek op het eenzijdige geloof in de markt. Kortom: te veel micro-gericht. 'Meelezer' Ikon-pastor Bram

Grandia onderstreepte dit nog en wees op de denkkraft, ook aan kerkelijke zijde, in Duitsland. Daar zou volgens hem meer naar gekeken moeten worden.

Misschien, voeg ik eraan toe, dat hier nog in doorwerkt de Bildungstraditie van 'vrije denkers', waarvan er honderd jaar terug een aantal met charisma gezegenden waren. Dat hoeft niet in strijd te zijn met de herkomst van het MCKS uit de oecumenische wereld, gekenmerkt door de lekeraanpak (in kerkelijke zin, dus in aanvulling op 'geestelijken') in structurele analyse, de verruiming van individuele naar collectieve verantwoordelijkheid, het onderkennen van de noodzaak om naast het individuele geweten ook een maatschappelijk geweten te ontwikkelen en het inzicht dat de inrichting van de samenleving aan regels van het christelijk geloof getoetst moet worden, aldus een samenvatting ooit gemaakt door H.M. de Lange. Hoe dit laatste zich verhoudt met theocratische ideeën op rechts is een interessante vraag die hier echter buiten beschouwing moet blijven.

Bij alle aandacht voor het publieke leven moet echter worden gewaakt tegen het doorslaan naar het maatschappelijk macro-ethos. Daar is men MCKS-kring wel van overtuigd. Zo heeft Mady Thung altijd op de bres gestaan voor een evenwicht met de persoonlijke micro-uitdaging. Een weerklank van dit zoeken naar evenwicht is te vinden in wat zowel in het boek als in de discussie is opgemerkt over de beleving van tijd, rust en stilte, zelfs over het 'leidende' karakter daarvan. Een andere behartigenswaardige opmerking is in het MCKS-boek te vinden in het verband van de aandrang, en ook nog wel eens de praktijk, om het contact en het gesprek met de organisaties van werknemers te versterken. Maar toch...en wij citeren pagina 116: 'Iemands positie in het arbeidsbestel (inclusief status, inkomen, enzovoort) zou geen waarde in zichzelf moeten hebben, evenmin als ondernemingszin en arbeidsijver, maar haar zin moeten ontleenen aan de producten en diensten die hij/zij voortbrengt en de bijdrage daarvan aan een goede, dus ook duurzame samenleving.'

Kortom: geen productie om de productie.

Ten slotte nog drie kritische opmerkingen over de redactie van het boek, dat overigens goedgeordend en informatief het MCKS-werk beschrijft.

1. p. 124. De term moreel beraad, veelvuldig gebruikt in deze kring, moge dan ingebracht zijn door Bert Musschenga, hoofd van het Bezinningscentrum van de Vrije Universiteit, maar dan vermoedelijk toch niet na de deeltjes Moreel beraad van de remonstrantse hoogleraar L.J. van Holk te hebben gezien/gelezen die begin jaren vijftig in de Vrije Geluiden-reeks zijn uitgebracht.
2. p. 136 e.v. over kerk-sekte-dilemma. De sekte heeft naar mijn idee meer het karakter van een one-issue-genootschap, meestal in de opwekkings sfeer. Als het, zoals hier, gaat om een meer radicale toespitsing in de dissidente hoek komen we in de categorie die door de kerkhistoricus Lindeboom als 'de stiefkinderen van het christendom' is aangeduid. Hier is volgens mij beter te spreken van kleine vrije kerken, buitenkerk, of zoiets, omdat het weliswaar om een radicalisering maar wel van een complete traditie gaat.
3. p. 146. Kijk bij een eventuele herdruk nog even naar voetnoot 29 over de DDR.

(WL)

Literatuur

1. Herman Noordegraaf en Greetje Witte-Rang, In de wereld werkzaam zijn. Anders denken over kerkelijk optreden door het MCKS 1981-1998. Uitgeverij Skandalon. Prijs € 19,50
2. Woodbrookers Cahier 1#1, mei 2009
3. Tom van den Belt en Joop Moret, Management en Levensbeschouwing in Nederland. Te bestellen via Beltom Advies, Barneveld. Prijs € 24,50

verdraagzaamheid. Opmerkelijk is het dat vanuit de categoriaal-vrijzinnige Remonstrantse Broederschap, namelijk een predikantenechtpaar van de invloedrijke Rotterdamse gemeente, dit geluid opklonk. Het kan dan ook niet verbazen dat de Nederlandse Hervormde Kerk iets later in zijn nieuwe kerkorde de wijkgedachte zou verbinden met de instelling van de wijkgemeente.

Wat hield de wijkgedachte nu in? De herkomst was Angelsaksisch met de zogenoemde neighbourhood units. Een verschil tussen de Amerikaanse en Engelse benadering is dat de laatste, in de lijn van Howard en Cadbury, meer in het concept van de tuinstad is geplaatst met nagestreefd evenwicht van wonen en werken. De groep-Bos voegt aan de Amerikaanse en Engelse opvattingen nog een uitgesproken politieke doelstelling aan de wijkgedachte toe: ‘Wil men de burgerij daadwerkelijk een aandeel geven bij het regelen van haar eigen zaken, dan kan dit maar langs één weg worden bereikt, den weg der decentralisatie. Wij moeten derhalve de grote stad gaan decentraliseren. Wij moeten trachten de wijken waaruit zij is opgebouwd, tot zelfstandig leven te wekken.’

De studiegroep vertolkt allerlei kritische noties ten opzichte van de grote stad, zoals die in de loop van de negentiende eeuw zijn opgekomen. Deels zijn die economisch-politiek: de grote stad als centrum van kapitalisme, met uitbuiting van de brede lagen van de bevolking tot gevolg, deels van psychologisch-sociale aard: massificatie en vereenzaming. De wijkgedachte was ook een verweer tegen de vooroorlogse stedenbouw van het functionalisme op basis van statistische waarneming (het survey), waartegenover de individuele mens en zijn psychische beleving werd geplaatst. Dat laatste betekende aandacht voor ‘geborgenheid, herbergzaamheid en gezelligheid’. Dus, stelt de groep-Bos, ‘het welbewust scheppen van een woonplaats, die voor mens en gemeenschap een kader kan zijn, dat gelegenheid biedt voor de ontwikkeling der persoonlijkheid en er als het ware toe uitnodigt, in te gaan op velerlei vormen van samenwerking en samenleving’.

Organisch gedacht

Volgens Bos c.s. zou het streven moeten zijn om ‘organische wooneenheden te ontwerpen, die tegemoet komen aan de eisen, welke aan een menselijke omgeving mogen worden gesteld’. ‘Deze wooneenheden – wijken genaamd – vormen de levende cellen van het stedelijk organisme. Zij voorzien ieder op eigen wijze in de sociale en culturele behoefte harer bewoners’. Het leven van de stadsbewoner speelt zich in deze visie af binnen een reeks van concentrische cirkels. Te beginnen bij het individu werden die gevormd door de woning, de buurt, de wijk en het stadsdeel. Deze cirkels werden doorsneden door de beroepsbezigheden, vrije tijd, onderwijs en spel.

De commissie-Bos dacht aan wijken van ongeveer twintigduizend inwoners en zijn daarmee een stuk groter dan de buitenlandse voorbeelden. Volgens Len de Klerk is deze grootte mede gekozen opdat een zo geschakeerd mogelijk schoolaanbod te realiseren zou zijn. Afhankelijk van de godsdienstige samenstelling van de bevolking per stad betekende dit niet zelden: vier tot zes lagere scholen per wijk. De omvang maakte het ook mogelijk om voor middelbaar onderwijs te zorgen en sportvoorzieningen aan te leggen.

Verschillende auteurs hebben naderhand de wijkgedachte geconfronteerd met functionalistische opvattingen in de stedenbouw tijdens het interbellum. Volgens het Charter van Athene (1933) waaraan die opvattingen zijn ontleend, moeten bij de stadsuitleg de functies wonen, werken, verkeer en recreatie worden onderscheiden respectievelijk gescheiden. Hoewel men het er wel over eens is dat noch de scheiding van functies noch de stedenbouw volgens de wijkgedachte tot echte – bonte – stedelijkheid leidt, ligt in deze confrontatie wel een complicatie. En wel hierdoor omdat de commissie die de wijkgedachte in Nederland wilde toepassen een relatie legde met de arbeidsdeling en de specialisatie in de wetenschap die mede door hun procedé overwonnen moesten worden. Volgens de studiegroep hadden de negentiende-eeuwse stadswijken de bewoners tot een massaproduct gemaakt, tot ‘nomaden die van de ene

Stedenbouwer C. van Eesteren kijkt naar de plaats waar Lelystad gebouwd moet worden

woning naar de andere verhuisden'. Door de mechanisatie van het arbeidsproces, die deling van de werkzaamheden met zich meebracht, en ook onder invloed van de massacommunicatie, zou de stadsmens tot specialisatie en passiviteit vervallen. Bos c.s. verwijzen naar ruimtelijke sectorvorming, waarbij het wonen wordt losgemaakt van onderwijs, sport en andere recreatie, kerkelijk en cultureel leven. Gevolg: individualisme, materialisme en gemis aan gemeenschapsbesef, levens-

vreugde en cultuur; dit alles is vooral een bedreiging voor de jeugd. Vandaar de hartenkreet: 'De stad van onze tijd is geen gemeenschap, geen eenheid.'

Toch is door de principiële weerstand tegen de grote stad en ware stedelijkheid de wijkgedachte blijven steken in een beperkte realisatie van werkelijk stadsleven. Hoewel op het eerste gezicht gekant tegen het 'werkschema' van het functionalisme door zijn pleidooi voor integratie, bleek het in de naoorlogse praktijk onmogelijk om tot werkelijke menging van stedelijke functies te komen. De volkshuisvesting met zijn aparte segmenten van woningwet-, premiebouw en vrije sector koophuizen werkte ook al niet mee. Len de Klerk noemt de wijkgedachte 'een wonderlijk vat vol tegenstrijdigheden'. Enerzijds levert zij kritiek op de uiteenlegging van de stad volgens de grondslagen van het Charter van Athene waardoor de mens als compleet en sociaal wezen niet meer zou kunnen functioneren. Anderzijds wordt de opdeling van de stad in kleine overzichtelijke sociaal samenhangende eenheden gepropageerd. Het is al evenzeer een voorbeeld van de neiging tot simpele schematisering als de uiteenlegging van functies volgens het Charter van Athene, aldus De Klerk.

Kritiek van sociologen

Het is dan ook niet verwonderlijk dat al vrij snel, midden jaren vijftig, de wijkgedachte en -praktijk werd gekritiseerd. In 1955 vormt het concept van de wijkgedachte het centrale thema op het congres van het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk (Isonevo), waar de socioloog J.A.A. van Doorn zich kant tegen de eenzijdige keuze voor de Gemeinschaft door de aanhangers van de wijkgedachte, ten koste van de Gesellschaft die behoort bij de stedelijkheid van het moderne leven. (Gemeinschaft versus Gesellschaft was de tegenstelling die de Duitse socioloog Ferdinand Tönnies al in de negentiende eeuw maakte). Van Doorn vraakt dat de wijkgedachte van een veel te romantisch beeld uitgaat, namelijk van een organische samenleving die behoort bij een nog beslo-

ten platteland en deels ook van oude stedelijke volksbuurten. In beide gevallen is er sprake van sterke sociale controle. Geheel anders de moderne stad met zijn

- hoge graad van arbeidsdeling, die tot een ingewikkeld netwerk van relaties leidt
- een door de massale opeenhoping van individuen veroorzaakte sterke rolsegmentatie
- hoge levenstempo.

De man is kostwinner, aldus Van Doorn (het is 1955! WL), die het grootste deel van de dag van huis is en op het werk zijn sociale contacten heeft. Huisvrouwen zullen daarom beter in de wijk kunnen integreren dan mannen. Voor kinderen en ouderen ligt het ook anders dan voor de elders werkzame man. Het gezinsindividualisme relativeert echter ook dit laatste. Een en ander wordt versterkt doordat de bewoners van nieuwe stadswijken van zeer uiteenlopende herkomst zijn, met bijbehorende verschillen in levensstijl. Kortom: in een moderne samenleving bestaat een groot spanningsveld tussen de verschillende aspecten van het bestaan en de ruimtelijke integratie daarvan. Het bestaan speelt zich steeds meer in verschillende geografische kaders af.

Maar wat als de mensen van de wijkgedachte dat nu allemaal precies weten en juist hun integratiemodel inzetten om de (kwalijke kanten van) desintegratie te bestrijden? Van Doorn verzet zich daar fel tegen. 'Met geforceerde gemeenschapsmanifestaties' komt men weinig verder.

Toch staat deze socioloog niet onwelwillend tegenover op integratie gerichte wijkideeën, echter zonder er een totale ideologie van te willen maken. Hij ziet mogelijkheden aan de bestuurlijke kant door het instellen van wijkraden in de lijn van de latere deelgemeenten. Bestuurlijke decentralisatie en democratie dichtbij de burgers kenmerken zowel de wijkraad als de deelgemeenteraad. Ook ziet Van Doorn wel mogelijkheden met de wijkgedachte in de gezondheidszorg. De groepspraktijk van huisartsen en andere zorgverleners is een voorbeeld.

Concluderend is echter voor Van Doorn wel duidelijk dat de planologie/stedenbouw moeite heeft om de dynamiek van de moderne samenleving bij te houden en daar vorm aan te geven. De sociologie moet helpen bij 'de ontdekking van de reële integratiekaders van de samenleving naar hun verbijzondering in de wijk'.

Kerk komt met wijkgemeente

De kerken hebben direct na de oorlog gretig kennis genomen van de wijkgedachte. De rooms-katholieke kerk zag de vandoors bestaande parochiestructuur bevestigd door het rapport-Bos. Immers wijk en parochie kunnen ongeveer samenvallen. Anders ligt het aan de protestantse kant. Beperken wij ons tot de Nederlandse Hervormde Kerk, dan was het daar tot in de oorlog gebruikelijk dat er stadsgemeenten waren waarbij de predikanten door de stad 'zwierven'. Hier kwam de wijkgedachte als geroepen, omdat met een nieuwe kerkorde in het vooruitzicht 'wijkgemeenten' konden worden gecreëerd, overzichtelijker, met meer mogelijkheden tot gemeenschap en kansen biedend aan toen levendig circulerende ideeën over herkerstening en kerkopbouw. Dat hier spanningsvelden lagen met de verzuiling en de spoedige massaal aan de dag tredende secularisatie zagen de kerkelijke vertegenwoordigers in hun enthousiasme over het hoofd.

Hoezeer de wijkgedachte in kerkelijke kring werd verwelkomd blijkt uit de uitlating van de zowel in kerkelijke- als woningbouwkringen invloedrijke 'volkshuisvester' H.G. van Beusekom. Hij schreef nog voordat de studiegroep-Bos had gerapporteerd in het Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw: 'Deze oorlog heeft (...) aan ons volk iets van saamhorigheid geleerd. Hij heeft ons doen inzien, dat het verwerven van welvaart gepaard behoort te gaan met gemeenschapszin.'

H. Nijenhuis wijst er in zijn boek uit 1981 op dat de kerken na de bevrijding onmiddellijk begonnen zijn om veel energie te stoppen in de gemeenschapsgedachte. Aan de voet moest de

wijkgemeente voor nieuw elan en opbouw zorgen, aan de top ontstond in de hervormde kerk het instituut Kerk en Wereld in Driebergen. Maar ook in de minder specifiek kerkelijke zin: het Instituut voor Arbeidersontwikkeling, de volkshuizen en volkshogescholen kregen de wind mee. Een algemene trek, al voor de oorlog ingezet, werd gecontinueerd, namelijk de angst voor negatieve invloeden van de stad en de hoop op een positieve impuls van het platteland.

De bekende theoloog en godsdiensthistoricus G. van der Leeuw typeerde het rapport-Bos in het tijdschrift *Wending* in 1946 als volgt: 'Een voortreffelijke bijdrage tot den wederopbouw. Men zou het ook kunnen noemen een poging om den modernen stadsmens weer terug te brengen tot het besef, dat hij een naaste heeft.' Verwant is de reactie van de theoloog P. Smits in *Wending* van 1951. De grote stad brengt volgens hem de massamens voort die niet meer toekomt aan een persoon-

De wijkgemeente profiteerde van de wijkgedachte. Hier de Adventkerk van architect K.L. Sijmons in Den Haag-Loosduinen (1955)

lijk leven in existentiële zin. De wijkgedachte kan hiertegen een dam opwerpen, aldus Smits, evenals Van der Leeuw langjarig Barchemlid. 'Vandaar dat de wijkgedachte in de grote steden, in de breedste en diepste zin van het woord, de volksontwikkeling heeft te dienen, die niet slechts ontspanning en sport, maar ook karaktervorming en geestelijke ontwikkeling insluit.' Hij confronteert dit echter met 'de ernstige teruggang van de betekenis van de kerk in het bestaan'. Het aantal leden slinkt en 'de boodschap' spreekt ook niet meer zovelen aan. De wijkgedachte, zo schrijft de 'vroeger' Smits (van de latere kennen we andere geluiden, WL), lijkt nu een mogelijkheid voor de protestantse kerken de bijbelse boodschap te actualiseren. Hij vervolgt: 'Het is de dure roeping der gemeente (...) medeleiding te geven aan het wijkgeheel, opdat de wijkgenoten in overzichtelijk verband verantwoordelijkheid leren dragen voor elkanders stoffelijk en geestelijk welzijn.'

En H.R. Blankesteijn wist zich in 1986 nog goed te herinneren hoe Banning indertijd de wijk aanpreef als een mogelijkheid om de Gemeenschap tot nieuw leven te brengen in de anoniem stedelijke Gesellschaft. Volgens deze zegsman ging Banning zelfs zover dat de gelede stad van buurten en wijken een model zou kunnen zijn van het Hemelse Jeruzalem, de nieuwe stad uit de Openbaring van Johannes 'die immers dorpsgewijze bewoond zal worden', zo wist Banning.

Onverenigbaarheden

In dit levensbeschouwelijk omgaan met de wijkgedachte spelen twee aspecten een belangrijke rol, buiten de algemeen-sociologische beoordeling waarvan eerder gewag werd gemaakt. Dat zijn de verzuiling en ontkerkelijking/secularisatie.

Eerst de verzuiling. In de keuze van de commissie-Bos voor wijken van ongeveer twintigduizend inwoners speelde mee dat een zo geschakeerd mogelijk aanbod van onderwijs en verwante voorzieningen te realiseren zou zijn, afhankelijk van de godsdienstige samenstelling van de bevolking. Nu waren in elk geval de Woodbrookers verre van aanhangers van de verzuilde

'De stad van onze tijd is geen gemeenschap, geen eenheid. Vandaar de geringe bereidheid bij haar bewoners, het geheel te dienen. De moderne stadsmens voelt zich niet verantwoordelijk voor de anderen. Hij leeft te midden van de massa's. Hij heeft geen taak in het belang van het geheel en ziet geen kans zich zulk een taak te scheppen. Ligt hier ook niet één van de oorzaken van het verschijnsel, dat hij zich, ondanks het hem formeel toegekende recht zijn stedelijke vertegenwoordiging te kiezen, en ondanks alle openbaarheid der raadszittingen, zo weinig medebestuurders van zijn stad voelt?'

**Uit: Een stedbouwkundige en sociaal-culturele studie van de groeiende stadsgemeenschap, door een studiegroep onder leiding van ir. A. Bos, met een begeleidend woord van de burgemeester van Rotterdam, mr. P.J. Oud.
Uitg. Voorhoeve, Rotterdam.**

samenleving, maar in de commissie-Bos moest deze met een zeker realisme worden geaccepteerd. Overigens klonken er ook stemmen op die verzuiling en wijkgedachte intrinsiek onverenigbaar vonden, omdat bepaalde voorzieningen niet gemeenschappelijk konden zijn terwijl dat nu juist het beginsel van de wijkgedachte was. De architect en stedenbouwkundige W.M. Dudok repte bij de presentatie van het structuurplan Groot 's Gravenhage in 1949 in verband met verzuiling en wijkgedachte van een 'valse' gemeenschapsgeest, die diepgaande geestelijke verschillen verdoezelde. Voor Dudok beantwoordde de wijkgedachte of de gelede stad daarom nog slechts aan een algemeen gevoelde stedenbouwkundige behoefte aan visuele in plaats van sociale ordening – een signalement dat later algemene geldigheid heeft verkregen.

Het is het memoreren waard dat de kritisch-sociologische lijn (Isonovo 1955) ook op eigen wijze wordt vertolkt vanuit gereformeerd-synodaal gezichtspunt. Tegenover het typisch hervormde enthousiasme voor de wijkgedachte (de nieuwe kerk-

orde is volgens Blankesteijn het kind van de gemeenteopbouwgeestdrift en de sociologie van Banning), maakte mevrouw F.T. Diemer-Lindeboom nuchtere opmerkingen over de nieuwe naoorlogse tijd. Als mede-leadadviseur van Van Doorn voor het congres over sociale samenhangen in nieuwe stadswijken poneert zij dat de wijkgedachte als het bewust streven naar gemeenschapsgevoel op territoriale grondslag voorbijgaat 'aan het meest wezenlijke van (...) ontworteling en atomisering van de mens.' Zij kan dit constateren ondanks het feit dat de Gereformeerde Kerken in Nederland strikt genomen een federatie waren van autonome kerken, gelieerd derhalve aan 'wijken', maar dit decentrale beginsel werd te boven gegaan door de gemeenschappelijk beleden orthodoxie, want mevrouw Diemer voegt toe: 'Een christen kan zich niet zonder reserves inzetten voor een sociaal-cultureel eenheidsideaal, omdat de eer van God zijn levensdoel is en deze beide doeleinden in een ten dele gesaeculariseerde samenleving niet samenvallen.' Vervolgens concludeert ze omdat ze 'gemeenschap' als een religieus-kerkelijk begrip wil zien: 'In zoverre de wijkgedachte uitgaat van de universalistische opvatting, dat de wijk of de stedelijke samenleving een totaliteit kan zijn, waarin alle binnen haar grenzen fungerende samenlevingskringen slechts organische delen zouden zijn, moeten wij haar afwijzen.' Al eerder had uit geheel andere hoek kritiek geklonken en wel verwoord door de vrijzinnig-hervormde theoloog J. de Graaf op een vergadering van zeshonderd predikanten in Utrecht, april 1953. In een rede over 'Het apostolaat in een gereduceerde kerk' nam hij het juist op voor de nomade. De Graaf hield afstand van allerlei ideeën over nieuwe functies voor de kerk die in die tijd de ronde deden en zag liever dat de kerk 'haar vreemdelingschap, ja haar nomadenbestaan in een totalitaire wereld' dankbaar aanvaardde.

De Graaf toonde zich beducht voor een als apostolaat aangekleed sociaal-pedagogisch offensief van de nieuwe middenklasse die zijns inziens in de kerk in opkomst was. Apostolaat was geen zaak van 'vertalen'. De kerk moest zich niet identi-

ficeren met de georganiseerde, gesocialiseerde zorg voor de human factor en de herstelde persoonlijkheid van de zogenaamde massamensen. ‘Het apostolaat worde geheel belangeloos tot een strijd voor en om de mens, voor de wezenlijke bestrijding van de ideologieën (...)’. ‘Alleen het Evangelie ontmythologiseert deze ideologieën’, aldus De Graaf.

Pikant is dat deze kritiek komt uit de vrijzinnigheid die zozeer ook Barchem en zijn navolgers doortrok. L.H. Ruitenbergh, hervormd ‘perspredikant’ en geestverwant van Banning – sociaal-

De studiegroep naar zijn voorzitter de commissie-Bos geheten, ingesteld door de gemeente Rotterdam, was als volgt samengesteld :

- **Ir. A. Bos, directeur Dienst Volkshuisvesting Rotterdam**
- **P. Burik, referendaris afd. Onderwijs en Volksontwikkeling**
- **Dr. J.J. van Dullemen, directrice HBS voor meisjes**
- **L. Havelaar, oud-directrice Het Zuider Volkshuis**
- **Mr. A. Lührs, administrateur afd. Sociale Zaken en Volksgezondheid**
- **H.J. Mispelblom Beyer, remonstrants predikant**
- **Dr. K.F. Proost, directeur Ons Huis**
- **Ir. W. van Tijen, architect**
- **A. Voorhoeve, uitgever**
- **Dr. L.M. Mispelblom Beyer-van den Bergh van Eysinga, secretaris van de studiegroep.**

democraten die apostolaat als een religieuze ondersteuning zagen van de zaak van de sociale gerechtigheid – voelde ‘diepe weerstand’ tegen het betoog van De Graaf en noemde het ‘piëtisme in vrijzinnig gewaad’. Hij verweet De Graaf ‘buiten te blijven staan’. De mensen van het apostolaat moesten juist diep in de gesprekstechniek duiken, in de problemen van sociale ordening, in de resultaten van de sociologie, in de organisatie van het bedrijfsleven. Pas dan zouden zij geloofd worden, eerder niet.

Tot zover dit dispuut tussen twee typen van theologisch en politiek links, namelijk de non-conformistische en radicale lijn die De Graaf vertegenwoordigt (hij werd later ook een van de initiatiefnemers van de Pacifistisch-Socialistische Partij) tegenover een meer ‘programmatische’ van Banning en Ruitenbergh, ook in de lijn van de Partij van de Arbeid.

In de jaren zestig gaf theoloog J.C. Hoekendijk zijn kritische kijk op de wijkgemeente en de bijbehorende bouw van nieuwe kerken. Hij opteerde voor meer gespecialiseerde vormen van kerkelijke organisatie als de huis- en ‘sympathiegemeente’, en voor ‘evangelie en industrie’. Ook Hoekendijk dacht in een ‘nomadische’ opzet, passend bij een samenleving getekend door mobiliteit. In dezelfde tijd liet de Amerikaan Gibson Winter zich zeer kritisch uit over de kerken in de suburbanisatie. In hun homogeniteit keren zij zich af van de plaats waar het hart van de moderne samenleving klopt: de binnenstad, de city.

Een tamelijk vroege kritische reactie komt begin 1949 van de grotestadspredikant C. Aalders in Den Haag. In de derde jaargang van het maandblad voor evangelie en cultuur Wending vergelijkt hij de pleidooien voor wijkvorming met Rousseaus Terug tot de natuur. Hij ziet in zoverre logica in de standpuntbepaling van de voorstanders van de wijkgedachte dat als men de ‘ontaarding’ van de grote stad louter in sociologische termen denkt, men ook met sociologische oplossingen komt. Aalders signaleert echter fundamentele seculariseringsprocessen op de achtergrond en die doe je niet af met ‘romantiek’ en ‘sociologie’.

Terugtocht uit de wijken

‘Terugtocht uit de wijken’ is de kenmerkende titel die H.R. Blanckesteijn had gegeven aan zijn inleiding in 1986 op een studiedag van de kring ‘Kerkbouw en Eredienst’ van de Prof. Dr. G. van der Leeuw-Stichting. In de veertig jaar die in 1986 na de oorlog verstreken waren, zijn meer dan tweeduizend kerkgebouwen in nieuwe stadswijken neergezet. Door de ontkerke-

lijking, poneert Blankesteyn al vijftientig jaar terug, is een overschot aan ruimte voor kerkelijke doeleinden ontstaan en in elk geval door veranderingen in de kerkelijk leven en liturgie sterk verouderd. Blankesteyn stelt voor dat de kerken zich met hun gebouwen uit de (buiten)wijken terugtrekken en zich meer concentreren op het stadscentrum. Hij ziet in dit verband een analogie met allerlei hoogwaardige en gespecialiseerde functies in andere sectoren, zoals de detailhandel. Het woord valt in dit verband niet, maar Blankesteyn lijkt met zijn aanduiding ‘gevarieerd kerkelijk leven’ in de binnensteden ook een meer categorale opzet te bedoelen.

Blankesteyn blijkt zich in deze opstelling in de omgeving te bevinden van radicale theologen als de Amerikanen Paul van Buren en Harvey Cox, die ontkerkelijking en secularisatie verdisconteren in hun wereld- en maatschappijbeschouwing. Paul van Buren omschrijft de gevolgen van dit – voor hem onvermijdelijke – proces als volgt: ‘Hedendaagse mensen kunnen niet langer geloof hechten aan een wijze van denken die rekening houdt met een werken van God als tussenkomst in deze wereld door hemelse, transcendentale machten. Wetenschap en techniek hebben ons een andere, empirische benaderingswijze gegeven.’

Zo kan er ruimte voor ‘de stad van de mens’ van Harvey Cox ontstaan, de empirische, reëel bestaande stad met zijn grote dichtheid en stedelijkheid de tegenhanger van het als tuindorp gedachte nieuwe Jeruzalem waar Banning en zijn geestverwanten in de jaren dertig en veertig van droomden.

(WL)

Literatuur

H.R. Blankesteyn, Terugtocht uit de wijken. Een studiedag in Zutphen van de kring ‘Kerkbouw en Eredienst’ van de Prof. Dr. G. van der Leeuw-Stichting, Mededelingen 62 pp. 5488-5495

K. Doevendans et al, Bouwstenen 10 & 14 (1988) TU Eindhoven

L.A. de Klerk, Op zoek naar de ideale stad, pp. 305-309 (1980) Deventer

M. van der Linde, Werkelijk, ik kan alles, p. 75 (1995) 's-Gravenhage

Oude Egyptenaren dachten al in stadswijken

Met de wijkgedachte uit de twintigste eeuw is er niet veel nieuws onder de zon. Al in het oude Egypte werden steden wijkgewijs opgezet.

Een opmerkelijke episode in de geschiedenis van het oude Egypte was de regeringstijd van koning Amenhotep IV uit de achttiende dynastie. Deze farao wijzigde in zijn vijfde regeringsjaar zijn naam in Echnaton: “hij die de zonneschijf welgevallig is”. Echnaton was rond 1350 v. Chr. aan de macht in een periode die ook wel de Amarnatijd wordt genoemd. Opgravingen hebben aangetoond dat de toen door Echnaton gestichte hoofdstad Achetaton uit verschillende wijken bestond.

De stad

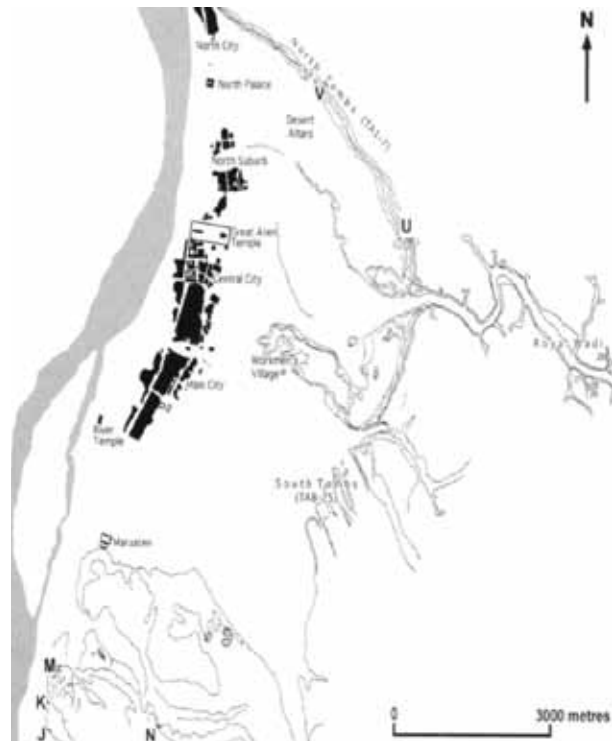
Vermoedelijk keerde Echnaton zich op grond van politieke overwegingen omstreeks zijn vijfde regeringsjaar af van de rijksgod Amon. Hij stelde daarvoor de god Aton in de plaats. Deze god werd al lang vereerd als zonnegod, vooral in Heliopolis, maar zijn positie als rijksgod was nieuw. Echnaton verplaatste tezelfdertijd de hoofdstad van Thebe naar Achetaton, “Horizon van Aton”, het tegenwoordige Amarna. De stad ligt ruim 300 km ten zuiden van Caïro. Achetaton is eigenlijk een natuurlijk amfitheater van circa vijf bij twaalf kilometer waar gedurende een korte periode naar schatting enkele tienduizenden mensen leefden.

De keuze voor de locatie van de nieuwe hoofdstad hing nauw samen met het feit dat zich hier een breuk bevindt in de bergrug die de vlakke langs de Nijl in het oosten van de achterliggende woestijn scheidt. Het uitzicht op deze breuk doet bij zonsopkomst denken aan de samengestelde hiëroglief voor

horizon (achet) en zon (aton). Hierdoor leek deze omgeving door de natuur zelf aangewezen voor de vestiging van een nieuwe stad waarvan de bewoners Aton vereerden. De stad werd weer verlaten in het tweede jaar van de regering van Toetanchamon en heeft dus een geschiedenis van ongeveer twintig jaar. Toch werd de stad niet volledig verlaten, want er zijn nog graven ontdekt uit latere dynastieën.

Langs de oost- en de westzijde van de stad stonden veertien grensstelen – los of uitgehakt uit de rots. Op zo’n stele werd vermeld dat men op het terrein van de stad Achetaton was aangekomen. Op vrijwel al deze stelen is Echnaton te zien met de koninklijke familie die Aton aanbidden.

De Aton-religie overleefde de dood van Echnaton niet en men

Tempels en paleizen speelden een belangrijke rol in Achetaton

De ruïnes van Achetaton, zoals die nu nog te zien zijn

probeerde alle sporen van deze ketterij uit te wissen. Dat dit niet is gelukt, wordt mede aangetoond door de resultaten van het Akhenaten Temple Project. Dit project beoogde de reconstructie op papier van Aton-heiligdommen via de computer. Dit werd gedaan op basis van foto's van tafereelen op resten die van de bouwwerken zijn teruggevonden. Mede door de vele opgravingen heeft men ook van de hoofdstad Achetaton een aannemelijke reconstructie kunnen maken.

Achetaton werd in 1824 door de Engelsman Wilkinson herontdekt en de eerste opgravingen vonden toen plaats. Wilkinson was een pionier van de Egyptologie van de negentiende eeuw en werd door de Engelsen vaak de vader van de Egyptologie genoemd. Later werden er achtereenvolgens opgravingen gedaan door de Duitse archeoloog Lepsius – leerling van Champolion en de Engelsman Sir Flinders Petrie in gezelschap van de toen nog jonge Howard Carter. De Duitse archeoloog Borchardt vond hier de beroemde portretbuste van Nefertiti, opgegraven in het atelier van de beeldhouwer Thoetmosis en thans in de collectie van het Egyptologisch Museum te Berlijn. Vanaf 1977 worden in en rond Achetaton/Amarna opgravingen gedaan door medewerkers van The Egypt Exploration Society.

Aan het begin van de twintigste eeuw werd veel aandacht gegeven aan het oude Egypte. Vooral theologen zagen toen een herleving in het oude Egypte. Ook de Woodbrookers schonken er toen de nodige aandacht aan. Dit blijkt onder meer uit een cursusverslag in het Jaarboekje van de Vereniging Woodbrookers in Holland van 1913.

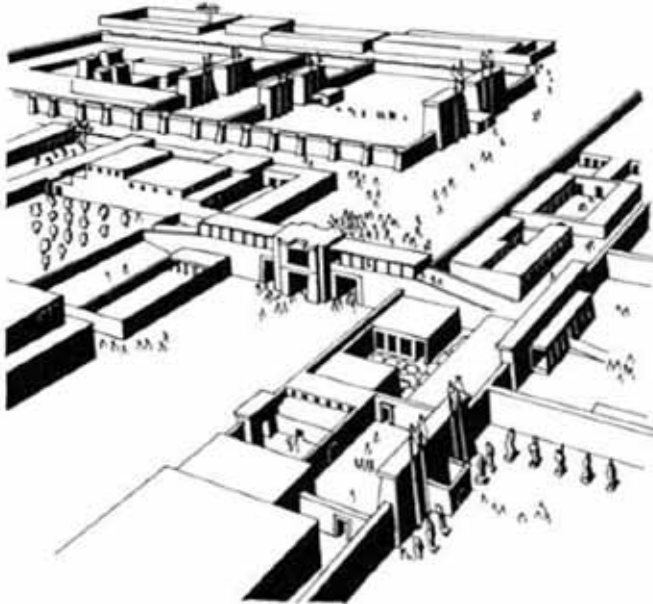
Van de oorspronkelijke gebouwen is slechts weinig terug te vinden. Voornamelijk omdat ze grotendeels uit leem werden opgetrokken en omdat dit terrein lange tijd als steengroeve diende voor andere bouwwerken.

Achetaton vormde een ware stad met een centrum en verschillende buitenwijken. In de stad stonden ateliers, bakkerijen, politiekantoren en gebouwen voor administratieve diensten, die doorgaans de paleizen waren. Typerend voor deze paleizen waren de verschijningsvensters vanwaaruit de farao met zijn familie de bevolking begroette en beloningen uitdeelde. De gewone burgers leefden in het zuiden en het noorden van het stadsgebied. Hier waren enkele dorpjes en akkervelden. De huizen van deze burgers bestonden voornamelijk uit tichels en leem.

Niet ver buiten de stad zijn de restanten teruggevonden van het dorp waar de arbeiders, die aan het koninklijk graf werkten, woonden. Dit dorp lag nabij het grote koninklijke paleis en de grote Aton-tempel. Voorts stonden hier kantoren van de politie en van de belasting. In een van deze gebouwen is in 1887 het archief met de bekende Amarnabrieven – eigenlijk kleitabellen, geschreven in spijkerschrift – gevonden door boeren die hier aan het werk waren. In het westelijke gedeelte van de stad lag het paleis van de koning naast de huizen en de havens.

De wijken

Naast de zogenaamde centrale stad (Main City) kende Achetaton ook een noordelijke en een zuidelijke stad. De centrale stad was planmatig uitgezet; duidelijk is te zien dat dit in de andere wijken minder het geval was. Door het centrum liepen twee straten. De zuidelijke straat liep tot aan de hoofd-

Zo ongeveer zou het woongebied van Achetaton er hebben uitgezien

kwartieren van het leger, langs het huis van de koning, de kleine Aton-tempel en de kantoren en huizen van de ambtenaren. De tweede straat liep ten noorden van de koninklijke landgoederen. In de centrale stad stonden een kleine en een grote tempel voor Aton. Beide verschilden van de overige tempels in Egypte door hun open karakter. De grote Aton-tempel, Per Aton geheten, stond aan de noordelijke zijde van het centrum, door magazijnen gescheiden van een groot paleis. Meer naar het zuiden stond de kleine Aton-tempel, gescheiden van de Per Aton door het rijksarchief. Men heeft geprobeerd deze tempel te reconstrueren maar er was niet veel meer van over; wel heeft men van twee zuilen replica's geplaatst. Er is ook nog een deel van de ommuring met kleistenen pylonen bewaard gebleven. Met moderne stenen heeft men de muren van de tempel nog geprobeerd na te maken.

Verder naar het zuiden kwam men bij de wijk waar de amb-

tenaren woonden, zoals de vizier Nacht, de hogepriester Panehsy, de priester Pawah, generaal Ramose en de beeldhouwer Thoetmosis. Bij deze wijk behoorde ook een tempel en deze was vreemd genoeg nog in gebruik in de tijd van Ramses III en later zelfs nog in de zesentwintigste dynastie. Nog verder naar het zuiden bevond zich het eerder genoemde atelier van Thoetmosis waar men het schitterende beeld van Nefertiti heeft gevonden.

Nog verder naar het zuiden stond de Maruaton, een paleis of zonnetempel oorspronkelijk gebouwd voor Echnatons bijvrouw Kiya. Dit werd in 1921 opgegraven door de Engelse archeoloog Woolley, die ook opgravingen deed in Ur in Mesopotamië. Het terrein ligt tegenwoordig onder moderne bebouwing en akkers.

De wijk ten noorden van de centrale stad (North Suburb) was feitelijk een laagte met een vruchtbaar stuk land. Hier woonden veel mensen van de middenklasse. De bouw van deze wijk werd pas begonnen in het midden van de regering van Echnaton en direct weer verlaten aan het eind van zijn regering. Waarschijnlijk werden deze huizen na de Amarnatijd toch weer bewoond door mensen die niet de middelen hadden om terug te keren naar Thebe. In dit gebied bevond zich ook het paleis van koningin Nefertiti ofwel Kasr Nefertiti. Dit paleis stond geheel op zichzelf. Er waren tuinen en een prachtige vijver. Aan de noordelijke zijde van het gebouw was een centrale kamer die bekend staat als de groene kamer omdat er prachtige afbeeldingen van planten waren. Deze zijn nu te zien in het museum te Caïro. Elke kamer had een raam waardoor men in de centrale tuin kon kijken. In de afgelopen jaren zijn er enkele restauraties uitgevoerd; men kan nu aardig zien hoe het is geweest. Het paleis werd na het overlijden van Nefertiti zeer waarschijnlijk bewoond door haar dochter prinses Meritaton. Deze prinses zou met haar vader Echnaton getrouwd zijn geweest en had de positie van Nefertiti overgenomen. Verder naar het noorden stond het belangrijkste paleis (North Palace), gelegen aan de rivier; vermoedelijk was dit de vaste

residentie van de farao. Zoals zoveel andere gebouwen was dit paleis snel gebouwd en was daarom ook weer gemakkelijk te ontmantelen. De hierdoor verkregen stenen werden hergebruikt voor andere constructies. Ook hier zijn helaas maar een paar schamele fragmenten van over.

Nog steeds wordt er ter plaatse door The Egypt Exploration Society onderzoek verricht; mogelijk levert dit in de toekomst nog nieuwe belangwekkende feiten op.

(AK)

Literatuur

A.H. Kramer, De reconstructie van Aton heiligdommen in Karnak, De Ibis 16#4 (1991) 112-124

N. Reeves, Akhenaten Egypt's false prophet, Londen (2001)

Bitter lot voor quaker chocolade-industrie

De gereformeerde voorman Abraham Kuyper placht te zeggen dat zijn volkje niet bij de chocoladeketel was grootgebracht. Hij bedoelde: stoere calvinisten houden van een stevige borrel. Geheel anders de van oorsprong Engelse quakers. Bij hen bloeide al in de zeventiende eeuw de water- en melkchocolade als *Food of the Gods*, het alternatief voor alcohol.

Dan kan het ook niet verbazen dat die quakers hele chocoladedynastieën hebben voortgebracht, als daar zijn de Cadbury's, de Rowntree's en de Fry's. Zij munten uit in gewiekst ondernemerschap, wat niet in de weg stond dat zij uitgesproken sociaal geëngageerd waren. Zo pionierde George Cadbury (1839-1922), tevens initiatiefnemer van de Woodbrookers bij Birmingham, met allerlei humane maatregelen in en om zijn bedrijf. Rond de eeuwwisseling legde hij de tuinstad Bournville aan, groen centrum voor werken en wonen van zijn personeel. Een boekje over de quakers in de cacao wordt opengedaan door het familielid Deborah Cadbury, in het in smakelijk donkerbruin omslag gevatte werk *Chocolate Wars*. Ondertitel: *From Cadbury to Kraft - 200 Years of Sweet Success and Bitter Rivalry*.*

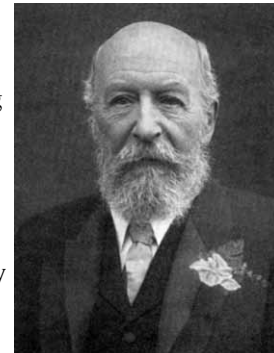
Het ondernemerschap van de quakers is een gave illustratie van wat de socioloog Max Weber niet aflatend heeft benadrukt: uit het bij de joodse profeten ontsprongen puritanisme is via oerchristendom en protestantisme een rationele mentaliteit ontstaan vanwaaruit het kapitalisme kon bloeien. Maar tegelijk ook een ethiek die een integer en menswaardig produceren en handelen veiligstelt. In Engeland waren de quakers als dissenters bij uitstek in staat deze combinatie tot ontwikkeling te brengen. Als typische burgers, buiten de adel en anglicaanse kerk, bleven zij terzijde van allerlei hiërarchieën en moesten zij hun brood verdienen in het bedrijfsleven. Daar zijn de namen aan verbonden van bijvoorbeeld de achttiende-eeuwer Joshua Wedgwood

(porselein), Reynolds (ijzer), Lloyd's en Barclay's (financiële sector). In de twintigste eeuw werd het in Den Haag zetelende International Industrial Relations Institute (IRI) van met de zakencursus in Barchem gelieerde Nederlandse ondernemers ondersteund door Dorothy A. Cadbury en Joseph Rowntree.

Of het nu in de chocolade zit of niet, feit is dat de Nederlandse repenfabri- *Cadbury, prototype van kant C.J. van Houten ook plannen heeft de sociale ondernemer gehad voor een tuindorp bij Weesp, waar hij met zijn bedrijf gevestigd was. Het is nooit verder gekomen dan een prijsvraag onder landschapsarchitecten. Deborah Cadbury haalt in haar boek een andere verbinding aan, namelijk dat Van Houten zijn branchegenoot George Cadbury aan een ontvettingsmachine voor cacao bonen heeft geholpen. Tegen betaling uiteraard, maar het was toen wel het middel om te overleven voor de Cadbury Works. Hoe een concurrent gewild of ongewild tot een 'concullega' werd... Een andere link met Nederland en met een sociaal vooruitstrevend reformmilieu is Beatrice Cadbury, die trouwde met de onderwijsvernieuwer Kees Boeke in Bilthoven.*

De grote bedreiging voor bedrijven als Cadbury en Rowntree is dat ze worden opgekocht door ondernemingen die worden beheerst door eenzijdig winststreven. Voor Cadbury was dat het geval met het Amerikaanse Kraft Foods Inc. Dit was met recht een bittere pil voor het op maatschappelijk verantwoord ondernemen gerichte Cadbury. Tot in het Britse Lagerhuis heeft men zich met deze overname (februari 2010) beziggehouden, omdat men in brede kring het verlies van zelfstandigheid als Brits icoon betreurt. Een pleister op de wonde is dat het hoofdkwartier van Cadbury in Bournville wordt omgedoopt tot het wereldwijde onderzoekslaboratorium voor Kraft-chocolade. (WL)

* Uitgave Harper Press London 2010. Prijs € 26,95

Cadbury, prototype van

de sociale ondernemer

De rode canon: bouwen en breken

In deze voor de Partij van de Arbeid benarde tijden verschijnt ter opfrissing van het geheugen en mogelijk ter inspiratie De rode canon, een geschiedenis van de Nederlandse sociaal-democratie in 32 verhalen. En beelden, kan men eraan toevoegen, want het zijn 'praatjes bij plaatjes', beginnend in het revolutiejaar 1848 (het Amsterdamse Damoproer) en eindigend in 2002 met een spotprent waarop de 'snoek' Pim Fortuyn de gevestigde vissen, waaronder PvdA-er Ad Melkert, de stuipen op het lijf jaagt.

Het in gloedvol rood verschenen bundeltje is een productie van de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau van de partij. De voorzitter van het curatorium van de WBS, Lodewijk Asscher, wijst in zijn voorwoord op de betekenis van sterke persoonlijkheden in de geschiedenis van de sociaal-democratie. Maar juist die kunnen stevig botsen en dat hebben ze dan ook vaak in die honderdvijftig jaar gedaan. Van de dissident Ferdinand Domela Nieuwenhuis, eind negentiende eeuw, die anarchist werd, tot de schrijvers van Tien over Rood, bijna honderd jaar later, mannen als Han Lammers, Arie van der Hek en Hans van den Doel, die Nieuw Links inluidden.

Foto's en tekst geven telkens een kenmerkende fase uit de geschiedenis van het Nederlandse socialisme weer. Heel nuttig is de rubriek Verder lezen, geplaatst in de kantlijn, waarin boeken worden genoemd die handelen over het betreffende thema. Die thema's zijn gevarieerd. Natuurlijk is het vaak actie: protest, betogingen, stakingen, scheuringen, spotprenten, maar ook 'gebouwd socialisme' via volkshuisvesting, de omroep (Vara) en actie door studie (het Plan van de Arbeid van SDAP en NVV). Met dit 'antwoord op de economische crisis' uit 1935 wordt geraakt aan de Woodbrookers-geschiedenis, speciaal die van de Arbeidersgemeenschap, en ook

aan thema's in dit Cahier. Het is de tijd van de toenemende invloed van Barchem en Bentveld op de partij, voortrekkers als Willem Banning, Ed van Cleeff, Stuuf Wiardi Beckman en Jan Tinbergen. Het Plan van de Arbeid, dat voorzag in over-

heidsstimulering van de economie, markeerde tevens de instelling van de Wiardi Beckman Stichting onder leiding van de jonge Delftse ingenieur Hein Vos. Tien jaar later werkten de voorstellen van het Plan door in het naoorlogse kabinet-Schermerhorn/Drees, waarin Vos minister van Handel en Nijverheid werd. Investeringen in openbare werken, deels door herstel van de oorlogsschade, beheersing van de conjunctuur en planmatige industrialisatie betekenden een concretisering van het orderingsdenken. In het kabinet-Schermerhorn trad de Partij van de Arbeid aan, waarin SDAP, de Vrijzinnige Democratische Bond en enkele christelijke dissidenten waren opgegaan, aldus gestalte gevend aan de 'doorbraakgedachte'. Begin jaren zestig zijn wij getuige van de opkomst van Joop den Uyl. Hij neemt de studieraad weer op als directeur van de Wiardi Beckman Stichting. Het leidt in 1963 tot de publicatie van het rapport Om de kwaliteit van het bestaan, waarin in navolging van de Amerikaanse econoom John Kenneth Galbraith wordt gewezen op het achterblijven van publieke voorzieningen bij de particuliere welvaart.

Opnieuw tien jaar later: 1973 wordt gemarkeerd met een vermakelijke foto van picknickende jongelui op een snelweg op een autoloze zondag tijdens de oliecrisis. Den Uyl zal als minister-president verklaren dat de wereld van voor de oliecrisis niet zal terugkeren. Volgen foto's van een afgetobde Den Uyl in zijn nadagen op de trap van Huis ten Bosch, op weg naar de koningin, Jan Pronk die met zijn handen 'Schuivende Panelen' uitbeeldt en 'Paars' op de trap van Huis ten Bosch, maar Den Uyl is dan al zeven jaar dood. Alles bij elkaar een pakkende inleiding op de Nederlandse sociaal-democratie. Er is een digitale versie; raadplegen: www.wbs.nl/rodecanon en/of canon@wbs.nl (W.L.)

Aanwinsten bibliotheek

- Borg, M. J., Als met nieuwe ogen; de historische Jezus en waar het op aankomt in het geloof van vandaag
- Buber, M., Aleeer de Messias komt; Chassidische Roman
- Buber, M., Die Chassidische Botschaft
- Buber, M., Ich en Du
- Buber, M., Voorvallen en Ontmoetingen
- Buber, M., De weg van den mens volgens de Chassidische Leer
- Bij ons niet nodig? Vrijzinnige stemmen over feministische theologie
- De Nieuwe Bijbelvertaling (2008)
- Fokker, A. D., Om het zo te zeggen; religieus-humanistische essays over weten, geloven en beleven
- Derkse, W., Een levensregel voor beginners; Benedictijnse spiritualiteit voor het dagelijks leven
- Deurloo, K., Waar gebeurd; over het onhistorische karakter van bijbelse verhalen
- Drewermann, E., Beelden van verlossing; toelichtingen op het evangelie van Marcus
- Drewermann, E., Troost, troost mijn volk; de boodschap van de profeten Elia en Jesaja
- Graaf, J. de., In gesprek met de Bergrede
- Heering, G. J., Hoe ik tot mijn geloof kwam
- Herzberg, A. J., Twee verhalen. De oude man en de engel Azriël / Mordechai
- Holk, L. J. van., Judas Iskarioth; een overdenking over den verrader en het verraad.
- Jager, B., Reis door de sferen; over de zin van leven en dood
- Jager, O., Land van Jahwe; Impressies uit het land van de Bijbel
- Jonge, M. de., Jezus, inspirator en spelbreker
- Thomas à Kempis, De Navolging van Christus
- Mortier, M., Keuzes voor het sterven; in het leven voor bereid zijn op het einde
- Nouwen, H., Vreemdeling in het paradijs; zeven maanden in een trappistenklooster
- Nijhoff, M., Het Heilige Hout; drie spelen
- Overdiep, W., Het gevecht om de vijand; bijbels omgaan met een onwelkome bekende
- One Hundred One Famous Poems
- Riemen, R., Adelheid van Geest, een vergeten ideaal
- Ruysbeek, E. van et al. Het Evangelie van Thomas
- Slavenburg, J., Onbekende woorden van Jezus
- Slavenburg, et al. Gnosis, christendom en innerlijke ervaring
- Stufkens, H., Heimwee naar God; opkomst van een nieuw religieus paradigma
- Het Thomas Evangelie
- Tinbergen, J., De les van vijftig jaar
- Vilnay, Z., Israël; een moderne gids door het land van de Bijbel (1964)
- Visser 't Hooft, W. A., Memoires; een leven in de oecumene
- Wiersinga, H., Doem of daad; een boek over zonde
- Yourcenar, M., Wat? De Eeuwigheid
- Zink, J., Licht over het water; verhalen tegen angst

Voor hen die voor het eerst kennismaken met 'Barchem'

Waar komt de Vereniging Woodbrookers Barchem vandaan en wat doet zij nu? Een aantal studenten in de theologie maakte in het begin van de vorige eeuw kennis met het studiecentrum Woodbrooke van de quakers, in Selly Oak bij Birmingham in Engeland. De open spirituele sfeer maakte zo'n indruk op deze studenten, dat zij bij terugkeer in Nederland deze sfeer ook hier wilden creëren en ondergaan in, zoals men het vroeger uitdrukte 'oprecht verlangen naar God'. Vanuit dit verlangen werd in 1908 de Vereniging van Woodbrookers in Holland opgericht. In 1912 werd aan de vereniging een groot stuk land op de Kalenberg in Barchem geschonken. Daar werd op de heuvel een lezingzaaltje gebouwd, later de Kapel genoemd. Vervolgens kon in 1924 het Woodbrookershuis worden gebouwd. De vereniging is zich in de loop der jaren steeds blijven bezinnen op haar doelstellingen. Sinds 1977 bestaat de vereniging onder de huidige naam: Vereniging Woodbrookers Barchem. Zij wordt gedragen door leden van diverse gezindten, maar zij voelen zich allen verbonden door de doelstelling van de vereniging:

'Door onderlinge ontmoeting, in een geest van openheid, religieuze verbondenheid en maatschappelijke betrokkenheid, bij te dragen aan persoonlijke verdieping en aan bezinning op de maatschappelijke verantwoordelijkheid.' (art. 2 van de statuten van de vereniging). Deze doelstelling wordt nagestreefd door het organiseren van cursussen en bijeenkomsten. De sfeer in een cursus wordt gekenmerkt door een ondogmatische houding en een grote openheid. Barchem is dan ook vooral een ontmoetingsplaats. In de geschiedenis is het Woodbrookershuis bijvoorbeeld ook een vrijplaats gebleken voor veilig overleg zonder publiciteit. Er komen mensen die elkaar al jaren kennen, maar nieuwelingen voelen zich al snel thuis. De quakers kennen het gebruik van de 'stilte'. Onze vereniging heeft dit overgenomen en acht dit een wezenlijk element van de geest van Barchem. In de cursussen is dan ook de ochtendstilte opgenomen. Rond 9 uur gaan we te voet door het bos naar de Kapel op de Kalenberg. De stilte wordt ingeleid door een tekst of muziek, waarna we proberen los te komen van onze

dagelijkse beslommeringen om voeling te krijgen met de diepere dimensie in onszelf en dat wat ons daarin met elkaar verbindt. Deelname aan de ochtendstilte is uiteraard vrijwillig. Er is een website waarop meer informatie over de vereniging is te vinden: www.woodbrookers.nl

Wat kunt u in Barchem verwachten?

Het Woodbrookershuis ligt in een fraai bosgebied in Barchem (bij Lochem). In het hoofdgebouw bevinden zich diverse cursusruimtes, een bibliotheek en een restaurant. Hieraan is enkele jaren geleden een nieuwe vleugel gebouwd met achttien kamers met modern comfort, waaronder vijf tweepersoonskamers, alle met douche en toilet, deels parterre en deels op de eerste verdieping gelegen. Eén kamer in dit slaappedeelte van het hoofdgebouw is toegankelijk voor rolstoelgebruikers. Ook is er een lift naar de eerste verdieping. Indien u gebruik wilt maken van zo'n kamer, reserveert u dan tijdig! Verder zijn er vier slaaphuisjes die op minder dan honderd meter afstand van het hoofdgebouw liggen. De eenpersoonskamers hebben elk een douche; in het slaaphuisje met de tweepersoonskamers bevinden de douches zich in een centrale ruimte. Een huishoudelijke staf verzorgt het verblijf en de maaltijden. Als men een dieet moet houden of vegetarisch wenst te eten, dient dat te worden opgegeven bij de aanmelding. Maakt u gebruik van thuishulp en hebt u hiervoor een indicatie, dan mogen de thuiszorginstellingen in de omgeving van Barchem u dezelfde hulp ook verlenen. U moet dit wel zelf aanvragen en graag bij de reservering vermelden, evenals andere relevante medische bijzonderheden. Zo nodig neemt de administratie hierover contact met u op. Elke cursus heeft een commissie van leiding, een of meer mensen die aanspreekbaar zijn op vragen van deelnemers. Zij bewaken onder meer de tijd, begeleiden eventuele inleiders, verzorgen de stilte.

Het minimum aantal deelnemers (met inbegrip van zo'n commissie van leiding) is vijftien. Zijn er minder dan zal de cursus, uitzonderingen daargelaten, niet doorgaan. In het algemeen kent het programma drie dagdelen: 10.00 tot 12.00 uur, 15.00 tot 17.00 uur en

---

19.30 tot 22.00 uur. In cursussen die langer duren dan een weekend wordt meestal een vrije middag gepland. Een weekendcursus begint op vrijdagavond. Vanaf 18.00 uur is men welkom. Het is gebruikelijk dat er dan soep en broodjes zijn. Het eigenlijke programma begint meestal om 19.30 uur. In de regel eindigt de cursus op de zondagmiddag na de lunch of na de thee, bepaald door de commissie van leiding.

Prijzen en annulering

De prijzen voor deelname worden zo laag mogelijk gehouden. De prijzen zijn dan ook niet altijd kostendekkend. Mocht u niettemin financieel onvoldoende draagkrachtig zijn voor het betalen van de cursusprijs dan kunt u tegelijk met uw aanmelding, vertrouwelijk gericht aan de administratie, een korting vragen. Deze korting geldt voor alle aangeboden cursussen, inclusief de vakantieweken (de korting mag voor maximaal twee cursussen per jaar worden aangevraagd). U kunt ook een hoger bedrag overmaken, waardoor eveneens minder draagkrachtigen in staat worden gesteld deel te nemen. Men geeft zich op voor een cursus per mail, per post of per telefoon, onder vermelding van het cursusnaam en door een gedeelte van de cursusprijs ad € 12,50 als inschrijfgeld te storten op postgiro 93.00.00 van de penningmeester van de Vereniging Woodbrookers Barchem, te Barchem. Het aanmeldingsadres voor cursussen is: Vereniging Woodbrookers Barchem, Administratie Cursuswerk Antwoordnummer 1005 7244 ZX Barchem

In verband met de annuleringsregeling moet een maand van tevoren worden beslist of een cursus kan doorgaan. Wij vragen u dan ook met klem u tijdig op te geven. Na betaling van uw inschrijfgeld krijgt u een bevestiging van uw inschrijving. Indien de cursus volgeboekt mocht zijn, wordt u op een reservelijst geplaatst, tenzij u er de voorkeur aan geeft u terug te trekken of voor een andere cursus te kiezen. Het resterend cursusgeld dient u uiterlijk twee weken voor de aanvang van de cursus op dezelfde wijze te voldoen. Mocht u zich – na inschrijving – terugtrekken, dan gelden de volgende regels:

- Meer dan twee weken voor het begin van de cursus: het overgemaakte cursusgeld wordt teruggestort onder inhouding van € 12,50 aan administratiekosten.
- Kortere dan twee weken voor het begin van de cursus: de helft van het cursusgeld wordt teruggestort.
- Blijft men zonder opgaaf van redenen weg, dan is het volledige cursusgeld verschuldigd.
- Als de cursus door de vereniging wordt geannuleerd (bijvoorbeeld wegens ziekte van een inleider) dan worden de reeds gestorte bedragen terugbetaald.

Premie voor snelle beslissers

Indien u zich uiterlijk drie maanden vóór de aanvang van een cursus opgeeft – uiteraard met gelijktijdige overmaking van het inschrijfgeld – wordt het inschrijfgeld in mindering gebracht op de cursuskosten. Trekt u zich later terug, dan kan vanzelfsprekend dat inschrijfgeld niet met de korting verrekend worden. Deze regeling heeft tot doel een snelle opgave voor de cursussen te stimuleren.

Variatie in cursusprijzen

Sinds de ingebruikneming van de nieuwe vleugel is er meer variatie in de cursusprijzen. Bij elke cursus is het eerste bedrag de prijs per persoon bij overnachting in een slaaphuisje; het tweede bedrag is de prijs per persoon bij overnachting in een tweepersoonskamer in de patiovleugel; het derde bedrag is de prijs per persoon bij overnachting in een eenpersoonskamer in de patiovleugel. Bij overnachting met ontbijt buiten het Woodbrookershuis wordt € 30,- p.p.p.n. minder gerekend. De verschillen in prijzen van diverse cursussen vinden verder hun oorzaak in de duur van de cursus en in de uiteenlopende honoraria van de cursusleiders. De prijs voor leden van de vereniging is altijd lager dan voor niet-leden. Wie voor het eerst deelneemt aan een cursus van de vereniging krijgt een korting van 25% op de cursusprijs.

1 Ethiek, Schoonheid en Eonen

Datum weekend 10-12 februari 2012
Inleider Gerrit Teule
Informatie Bart van der Elst
tel. 0343-41303935

2 Je levensverhaal schrijven

Datum weekend 1-3 juni 2012
Inleider Greet Niederländer
Informatie Froukje Burgemeister-Giltay
tel. 035-5316150

3 Weekendcursus poëzie

Datum weekend 26-28 oktober 2012
Inleider Truus Cortenraad
Informatie Froukje Burgemeister-Giltay
tel. 035-5316150

